

The Brethren of Purity's Conception of Human Love vis-à-vis the Theories of Ibn Sīnā, Suhrawardī, and Mullā Ṣadrā

Shafique N. Virani,¹ Javad Fakhkhar Toosi,² Seddigheh Kardan³

Article info	Abstract
<p>DOI: 10.30470/ER.2024.2021999.1301</p> <p>Original Article</p> <p>Submission History: Received: 03/02/2024 Revised: 23/04/2024 Accepted: 14/05/2024 Published: 19/01/2025</p> <p>Authors' Contribution: Shafique N. Virani: collecting data, study concept and design, analysis and interpretation of data, drafting the manuscript, critical revision of the manuscript for important intellectual content, reading last version of the article and confirming. Javad Fakhkhar Toosi: collecting data, study concept and design, analysis and interpretation of data, drafting the manuscript, critical revision of the manuscript for important intellectual content Seddigheh Kardan: Translation assistant, proofreader of the last version of the article</p> <p>Conflict of Interests: The authors declare no conflict of interest.</p> <p>Funding/Support: This research has not received any financial support from funding organizations.</p>	<p>This article is a study of the Brethren of Purity's thirty-seventh epistle, The Essence of Love. It is quite understandable that the subject of divine love in Islam and its symbols in the earthly realm has fascinated scholars. Muslim literatures are a rich mine for such inquiries. However, the result has been that, comparatively, scholarship has neglected the topic of love between human beings in Islamic thought. Therefore, this study focuses on how the Epistles of the Brethren of Purity (Rasā'il Ikhwān al-ṣafā') treat this subject. It also explores the approach to this matter in treatises on love written by the leading representatives of the Peripatetic (Mashshā'ī), Illuminationist (Ishrāqī) and Transcendental (Muta'āliya) schools of Islamic philosophy, Ibn Sīnā, Suhrawardī and Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (known as Mullā Ṣadrā, respectively). Specifically, the inquiry compares the Brethren's thirty-seventh treatise, The Essence of Love (Fī māhiyyat al-'ishq), with Ibn Sīnā's Epistle on Love (Risāla fī'l-'ishq), Suhrawardī's Epistle on the Reality of Love, also known as The Solace of Lovers (Risālat ḥaqīqat al-'ishq or Mu'nis al-'ushshāq) and sections from the seventh volume of Mullā Ṣadrā's Transcendent Philosophy: The Four Journeys of the Intellect (al-Ḥikma al-muta'āliya fī'l-asfār al-arba'a al-'aqliyya). A fundamental distinction of the Brethren's approach is their positive impression of love between human beings, including its romantic and conjugal components. Such love is not entirely under human control; the celestial spheres also exercise their influence. The Brethren contend that society and civilization prosper because of love. Unlike several others, they are intent on reconciling divine or "real" love with love between individuals. While the Brethren praise the benefits of romantic love and conjugal relations, Ibn Sīnā judges them harmful, and Suhrawardī a distraction. Mullā Ṣadrā, though, takes an intermediate position, influenced by both the Brethren and Ibn Sīnā.</p> <p>Keywords: Ikhwān al-ṣafā', love, sexuality, Ibn Sīnā, Suhrawardī, Mullā Ṣadrā, Islamic Philosophy.</p>

1. **Corresponding author**, Distinguished Professor of Islamic Studies at the University of Toronto and the Founding Director of the Centre for South Asian Civilizations and the University of Toronto, Toronto, Canada, Shafique.virani@utoronto.ca

2. Ph.D. at Jurisprudence and Islamic Law, Research Affiliate, Professor Shafique N. Virani Research Team, University of Toronto, Toronto, Canada. javad.fakhkhar@utoronto.ca

3. Ph.D. Student in Islamic Studies at the Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, Canada, seddigheh.kardan@mail.mcgill.ca

Background: Studying Love

Poetry and treatises about love are legion in the Muslim world and have attracted tremendous scholarly attention. After all, the concept of love permeates Islamic tradition in fields ranging from cosmology and mysticism to anthropology and sociology. Many Muslim thinkers undertook serious inquiries on the subject, giving it a prominent place in Islamic philosophy. They discussed the nature of love and its various dimensions, and several based their ontology on love. It was common for Muslim philosophers to distinguish between “real” (*ḥaqīqī*) and metaphorical (*majāzī*) love, the former being heavenly and divine, and the latter earthly and human.

Most scholarly studies on love in Islamic thought focus on divine love, commonly called “real” love (*al-ʿishq al-ḥaqīqī*), rather than love between human beings, which Muslim thinkers often referred to as “metaphorical” (*majāzī*). This study takes the opposite approach to uncover discussions of human love in Islamic thought. The study introduces the aforementioned four representatives’ writings on love; presents their definitions of love, whether explicit or implied; explores the causes of love they suggest; and analyzes the judgments they pass on love between human beings. It then probes the connection the Brethren draw between love and aesthetics, their belief that love between individuals is an essential station on the path to divine love, and their discussion of the role of love in developing society and civilization.

Writing about Love

The thirty-seventh epistle of the Brethren’s *Rasāʾil* is about love and forms part of the volume on the Sciences of the Soul and the Intellect. It aims to discuss what love is, its various types, how it begins, its cause and reason, and its ultimate purpose. They write, “We intend to discuss love as the general public knows it. What they name ‘love’ is naught but what people feel for another human being, whether a male or a female.” The Brethren’s emphasis on love between individuals is conspicuous compared to the Peripatetic and Illuminationist treatments. Though Ibn Sīnā’s *Epistle on Love* comprises seven sections, he dedicates only two of the twenty-seven pages in this treatise to love between people. The Illuminationist Suhrawardī’s *Epistle on the Reality of Love* is cast as a story that focusses almost exclusively on love for the divine and on metaphysical principles. The Transcendentalist Mullā Ṣadrā discusses love in the latter part of the eighth halting-place and at the beginning of the ninth halting-place of the seventh volume of his *Four Journeys*. He explains the love that all beings have for God, incorporating many of Ibn Sīnā’s views on the subject, while also critiquing some of them. He examines how beings differ in accepting God’s manifestation and hence find themselves attracted to different beloveds. His discussion begins and ends with discourses on non-divine love, including human beings’ love for one another.

Defining Love, The Causes of Love, Judging Love, and Love and Aesthetics

The Brethren see human intimacy, including romantic and carnal love, as falling within their definition of love as being “the intense longing for union.” However, for Ibn Sīnā, love means “appreciating good and admiring what is in harmony with the soul.” Human intimacy in general and conjugal relations in particular do not find a comfortable place in Ibn Sīnā’s conception. Suhrawardī, too, offers an interpretation in which love between individuals plays no salutary role. Mullā Ṣadrā adopts the Brethren’s definition on the one hand, but on the other, like Ibn Sīnā, minimizes the role of love between human beings.

One of the most noteworthy aspects of the Brethren’s treatment of love between human beings is their discussion of its origins. It is not only earthly, but celestial, the design of the planner of the universe. They hold that love begins with a single glance. They attribute both the origin and vagaries of love to the spheres’ vicissitudes and transmutations throughout the year, the planets’ positions in their various constellations, and similar factors. Love between human beings is thus part of the divine plan. The Brethren invoke the intrinsic factor of the levels of the soul in accounting for the causes of love, a factor Ibn Sīnā supports. He notes that the animal soul’s characteristics are essential in human beings. However, when a person’s longing for a beautiful beloved is specific to the animal soul, it results in vice. A balance between the animal and rational souls’ desire is praiseworthy. Suhrawardī believes the pursuit of perfection causes love. The conception of love in Mullā Ṣadrā’s Transcendental Philosophy is heavily influenced by the Brethren’s writings, among others.

The Brethren laud the positive educational and social effects of affection and love. Love guides the sense of human aesthetics and leads humankind to divine love, rather than distracting from it. It motivates people to achievements in education, work, crafts, and civilization. While all the other philosophers dwell mostly on love for the divine, the Brethren, while not ignoring the divine by any means, dedicate most of their treatise to love between individuals.

The other significant feature of the Brethren’s treatment is their consideration of factors beyond human control as operative in fostering love between people. Love is thus a component of the divine plan and influenced by the celestial spheres. For Ibn Sīnā, by contrast, love between individuals is a completely human matter, arising from the animal soul’s domination. It is not part of a greater universal order, and conjugal relations are only acceptable when engaged in for the logical purpose of maintaining the species and for the greater aspiration of divine love. Suhrawardī’s suggestion that the search for perfection causes love connects the concept solely to divine love. Love between human beings is a distraction. Mullā Ṣadrā, once again, shows multiple influences. Like the Brethren, he seems to acknowledge the power of the celestial spheres. At the same time, he considers the animal soul’s dominance to be of tremendous import.

Conclusion

This study places the Brethren of Purity's treatise on love in juxtaposition with comparable treatises of Ibn Sīnā, Suhrawardī, and Mullā Ṣadrā. The Brethren's positive view of human intimacy stands out in its assessment of this phenomenon as normal and instinctual with beneficial social effects and not entirely under human beings' control.

The Brethren's views are in sharp contrast with those of Ibn Sīnā, who considers love between human beings to be a disease and mental disorder, and those of Suhrawardī, who deems love between people to be a distraction at best. In this regard, Mullā Ṣadrā's assessment draw on elements from the philosophies of the Brethren and Ibn Sīnā. Influenced by and elaborating on the Brethren's opinions, he lays out the positive educational and social effects of love between individuals. At the same time, under the influence of Ibn Sīnā, he divides love between human beings into two types: spiritual (*naḥsāni*) and animal (*ḥayawāni*). In language similar to Ibn Sīnā's, he values love between individuals only when it is devoid of sexual desire.

References

- Al-Jawharī. Isma'īl ibn Hammad. (1399 AH/ 1979). *Al-Ṣiḥā: Tāj al-Lughā wa-ṣiḥāḥ al-'Arabīyya*. Ed. Aḥmad 'Abd al-Ghafūr 'Aṭṭār, 2nd edition, 6 volumes. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn.
- Al-Sha'ar, Nuha. (2013). "Between Love and Social Aspiration: The Influence of Sufi and Greek Concepts of Love on the Socio-Political Thought of the Ikhwān al-Ṣafā', Miskawayh, and al-Tawḥīdī," in Sources and Approaches across Disciplines in Near Eastern Studies: Proceedings of the 24th Congress of L'Union Européenne des Arabisants et Islamisants, edited by Verena Klemm and Nuha al-Sha'ar. Leuven: Peeters.
- Anwar, Etin. (2003). "Ibn Sīnā's Philosophical Theology of Love: A Study of the Risālah fī al-'Ishq," *Islamic Studies*, 42 (2): 331-345.
- Arkoun, M. (2012). "'Ishq'" in: P. Bearman (ed.), *Encyclopedia of Islam*, New Edition Online (EI-2 English). Brill. Available at: https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3623.
- Fackenheim, Emil L. (1945). "A Treatise on Love by Ibn Sina," *Mediaeval Studies* 7.
- Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1989). *Al-'Ayn*. 8 volumes. Qum: Dār al-Hijra.
- Hoffman-Ladd, Valerie J. (1992). "Mysticism and Sexuality in Sufi Thought and Life," in *Mystics Quarterly*, 18(3): 82-93.
- Ibn Fāris. (, 1369 AH/1950 CE). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughā*. 6 volumes. Cairo: Dār Iḥyā' al-Kutub al-'Arabīyya.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1993). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Sīnā, Abū 'Alī al-Ḥussein. (1420 AH/ 1999). *Al-Qānūn fī'l-ṭīb*, edited by Muḥammad Amīn al-Ḍanāwī. Beirut: Manshūrāt Muḥammad 'Alī Baiḍūn, Dār al-kutub al-'ilmīyah.
- Ibn Sīnā. (1388 SH). *Majmū'a rasā'il*, edited by Seyyed Mahmud Taheri, Qum: Āyat-i Ishrāq.
- Ikhwān al-Ṣafā'. (1405 AH/ 1985 CE; (Originally published in: Beirut: Dār Ṣādir, 1957 CE)). *Rasā'il Ikhwān al-Ṣafā' wa-Khullān al-Wafā'*, edited by Buṭrūs al-Bustānī, 4 volumes. Qum: Maktab al-'Alām al-Islāmī,
- Krinis, Ehud. (2016). "Cyclical Time in the Ismā'īlī Circle of Ikhwān al-ṣafā' (Tenth Century) and in Early Jewish Kabbalists Circles (Thirteenth and Fourteenth Centuries)," *Studia Islamica*, 111(1): 20-208.
- Levy, Donald. (April-June 1979). "The Definition of Love in Plato's Symposium," in *Journal of the History of Ideas*, 40(2): 285-291.
- Meconi, David Vincent. (2009). "Traveling without Moving: Love as Ecstatic Union in Plotinus, Augustine, and Dante," in *Mediterranean Studies*.
- Mian, Ali Altaf. (2018). "Love in Islamic Philosophy," chapter 33, in *The Routledge Handbook of Love in Philosophy*, edited by Adrienne Martin, London: Routledge.
- Miller, Paul Allen. (2013). "Duras and Platonic Love: The Erotics of Substitution," in *The Comparatist*, 37(1): 83-104.
- Mullā Sadrā, Muḥammad ibn Ibrāhīm Ṣadr al-Dīn Shīrāzī. (1981). *al-Ḥikma al-Muta'aliya fī'l-Asfār al-'Aqliyya al-Arba'a*, ed. Muḥammad Riḍā Muẓaffar, 3rd edition, 9 volumes. Beirut: Dār al-Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Plato. (2003). *Symposium*. translated by Benjamin Jowett and Albert A. Anderson. Millis, MA: Agora Publications.

- Rowson, E.K. (2012). "Al-Rāghib al-Iṣfahānī" in: P. Bearman (ed.). *Encyclopedia of Islam* New Edition Online (EI-2 English). Brill. Available at: https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6188.
- Salamah-Qudsi, Arin Shawkat. (2019). *Sufism and Early Islamic Piety: Personal and Communal Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shahrazūrī, Shams al-Dīn Muḥammad ibn Maḥmūd. (1383 SH/ 2004 CE). *Rasā'il al-Shajara al-Ilāhiyya fī 'Ulūm al-ḥaqā'iq al-Rabbānniyya*. Tehran: Mu'assasa-yi Ḥikmat wa Falsafa-yi Īrān.
- Suhrawardī, Shihāb al-Dīn Yaḥyā. (1373 SH). *Majmū'a Muṣannafāt-i Sheikh-i Ishrāq*, ed. Seyyed Hossein Nasr, 2nd edition, 4 volumes. Tehran: Pazhūhishgāh-i 'ulūm-i insānī wa muṭālī'āt-i farhangī,
- Suhrawardī, Yaḥyā ibn Ḥabash. (1999). Fī ḥaqīqat al-'ishq (Mu'nīs al-'ushshāq) in *The Philosophical Allegories and Mystical Treatises*, ed. & trans. Wheeler M. Thackston, *On the Reality of Love or The Solace of Lovers*. Costa Mesa, California: Mazda Publishers.
- Virani, Shafique N. (2009). "The Dear One of Nasaf: 'Azīz Nasaf's 'Epistle on Love'," in *Iran and the Caucasus* 13(2).
- Wafer, Jim. (1997). "Vision and Passion: The Symbolism of Male Love in Islamic Mystical Literature," in *Islamic Homosexualities: Culture, History, and Literature*. Ed. Stephen O. Murray and Will Roscoe. New York: New York University Press, pp. 107-131.
- Werthmann, Tanja. (2018). "'Spirit to Spirit': The Imagery of the Kiss in the Zohar and its Possible Sources," *The Harvard Theological Review*, 111(4) :586-609.

تأملات اخلاقی

دوره پنجم، شماره چهارم (پیاپی ۲۰)، زمستان ۱۴۰۳، صفحات ۴۱-۷۱.

شاپا الکترونیکی: ۱۱۵۹-۲۷۱۷ / شاپا چاپی: ۴۸۱۰-۲۶۷۶

<https://jer.znu.ac.ir>

تأملات اخلاقی

نشریه علمی دانشگاه زنجان

عشق از نگاه اخوان الصفا:

مقایسه آرای اخوان الصفا پیرامون عشق انسانی با آرای ابن سینا، سهروردی و ملاصدرا

شفیق نزارعلی ویرانی^۱، جواد فخار طوسی^۲، صدیقه کاردان^۳

اطلاعات مقاله	چکیده
DOI: 10.30470/ER.2024.2021999.1301	<p>این مقاله مطالعه‌ای است با مدآقه بر سی وهفتمین رساله اخوان الصفا (در ماهیت عشق) و این اثر را با رسائل فیلسوفان مسلمان، ابن سینا، سهروردی و ملاصدرا، نمایندگان پیشگام و شاخص مکاتب مشاء، اشراق و حکمت متعالیه به ترتیب در باب عشق مقایسه می‌کند. ممیزه اساسی رویکرد اخوان، باور و برداشت مثبت آنها از عشق میان انسان‌ها، از جمله مؤلفه‌های عاشقانه و زناشویی آن است. چنین عشقی کاملاً تحت اختیار و انقیاد انسان نیست؛ کرات سماوی نیز تأثیر خویش را اعمال می‌کنند. اخوان الصفا مدعی اند جامعه و تمدن به سبب عشق رونق می‌گیرد و کام می‌یابد و بر خلاف بسیاری دیگر بر آن اند که عشق الهی یا حقیقی را با عشق میان ابنای بشر سازگاری دهند. باآنکه اخوان فواید عشق انسانی و روابط زناشویی را ارج می‌نهند، ابن سینا آنها را زیان‌بار می‌داند و سهروردی موجب پریشانی خاطر. ملاصدرا با تأثیرپذیری از اخوان الصفا و شیخ الرئیس موضعی میانه دارد.</p> <p>واژه‌های کلیدی: اخوان الصفا، عشق، تمایلات جنسی، ابن سینا، سهروردی، ملاصدرا، فلسفه اسلامی.</p>
مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴	
تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰	
نقش نویسندگان	
شفیق نزارعلی ویرانی: جمع‌آوری داده‌ها، ایده پردازی و طراحی مقاله، تحلیل و تفسیر داده‌ها، نگارش پیش‌نویس مقاله، بازبینی نقادانه پیش‌نویس از حیث محتوای مهم عقلانی، مطالعه نسخه نهایی مقاله و تأیید آن.	
جواد فخار طوسی: جمع‌آوری داده‌ها، ایده پردازی و طراحی مقاله، تحلیل و تفسیر داده‌ها، نگارش پیش‌نویس مقاله، بازبینی نقادانه پیش‌نویس از منظر محتوای مهم عقلانی.	
صدیقه کاردان: دستیار ترجمه، ویراستار نسخه نهایی مقاله.	
حمایت مالی و تعارض منافع	
مقاله حامی مالی و تعارض منافع ندارد.	
استخراج	
این مقاله متخذ از رساله / پایان‌نامه نیست.	

۱. نویسنده مسئول، استاد ممتاز مطالعات اسلامی و مدیر مؤسس مرکز تمدن‌های آسیای جنوبی دانشگاه تورنتو، تورنتو، کانادا،

shafique.virani@utoronto.ca

۲. دکترای فقه و حقوق اسلامی، پژوهشگر دپارتمان مطالعات تاریخی و عضو تیم تحقیقاتی پروفیسور شفیق نزارعلی ویرانی، دانشگاه تورنتو، تورنتو، کانادا،

javad.fakhkhar@utoronto.ca

۳. دانشجوی مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا، مونترال، کانادا، seddigheh.kardan@mail.mcgill.ca

گر دل نبود، کجا وطن سازد عشق؟ و عشق نباشد، به چه کار آید دل؟^۱

مقدمه: پیشینه پژوهش در باب عشق

شعرها و رساله‌های با مضمون عشق در ادبیات اسلامی بس انبوه‌اند و وافر و توجه معتابه اهل علم و فضل را به خود معطوف داشته‌اند. باری درون‌مایه عشق در عرصه‌های گوناگون فرهنگ اسلامی از کیهان‌شناسی و عرفان گرفته تا انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی، رواج و نفاذ دارد (Mian, 2018, p.395). بسیاری از اندیشوران مسلمان تحقیقاتی جدی در این حوزه پیش گرفتند و جایگاهی برجسته در فلسفه اسلامی بدان اختصاص داده و از ماهیت عشق و وجوه گوناگون آن سخن گفته‌اند. عده‌ای نیز هستی‌شناسی خویش را بر بنیان عشق نهاده‌اند. فیلسوفان مسلمان اغلب میان عشق حقیقی و عشق مجازی تمیز می‌دادند که اولی اشاره به عشق آسمانی و الهی و دومی به گونه زمینی و انسانی آن است (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، ص ۱۷۴ / Mian, 2018, p.397).

بسیاری از اندیشه‌وران جهان اسلام آرای خود را بر پرده‌ای که از پیش با بحث‌های افلاطونی و نوافلاطونی پس‌زمینه یافته بود، نمایان کردند.^۲ اروس یا «عشق» موضوع رساله ضیافت (سمپوزیوم) افلاطون (م. ۳۴۸ ق.م) است. در این گفت‌وگوی خیالی غزا، حاضران در یک ضیافت در ستایش اروس داد سخن می‌دهند. پائوسانیاس (م. حدود ۱۸۰م) میان اشکال زمینی و مادی عشق و صورت آسمانی و روحانی آن تمایز می‌نهد.^۳ متعلقات و مقاصد آن اولی این جهانی است؛ حال‌آنکه آنچه از آن این دومی است، شریف‌تر و در پیوند با روح و عقل است. این دیدگاه زمینه را برای سخنان سقراط (م. ۳۹۹ ق.م) آماده می‌کند. حکیم به نقل از دیوتیمیای پیشگوی، مفهوم «نردبان عشق» را که به غور و تفکر در ملکوت می‌انجامد، فریاد می‌آورد. او نازل‌ترین مرتبه عشق را بارداری و زایش جسم و عالی‌ترین مرتبه آن را زایش روح می‌خواند.^۴ دونالد لوی دریافت افلاطون را از سلسله‌مراتب اروس (عشق) این‌گونه تلخیص می‌کند:

... یک متعلق غایی عشق وجود دارد که مابقی می‌باید به آن بگریند تا اصولاً موضوع و متعلق عشق شمرده شوند. برای کسانی که در پی ادراک عشق هستند، این زیبایی مطلق به‌تنهایی و برکنار از هر چیز، هدف نهایی تمام تلاش‌های پیشین آنهاست. برای دستیابی به بینش زیبایی مطلق، نخست باید از عشق به زیبایی ظاهری یک شخص به سوی عشق به تمامی زیبایی‌های ظاهری پیش رفت. آن‌گاه عشق به زیبایی در روح موجب آگاهی از

۱. این مقاله پیش‌کشی است به یاد و خاطره دکتر حسین دادالهی (متوفی ۱۳۷۰ شمسی) از اهالی روستای ساراب شهر بابک در استان کرمان. همچنین، از دکتر شفتالو گلامادف، محقق، مترجم و مدرس دانشگاه تورنتو کانادا که ما را در تدوین متن نهایی این پژوهش یاری دادند، بسیار سپاسگزاریم.

۱. ابتدا فرانتس روزنتال ادبیات «افلاطون عربی» را بر اساس معیارهای ادبی و واژه‌شناسی بررسی کرد. ر.ک:

Franz Rosenthal. (1940). "On the Knowledge of Plato's Philosophy in the Islamic World", *Islamic Culture*, 14/ Idem. (1941). "Addenda to Islamic Culture", Vol. XIV: 387-422; *Islamic Culture*, 15.

او اشاره‌ای گذرا به اقتباس اصلاح‌شده اروس دارد؛ به‌ویژه به دریافت آن از سوی مسکویه (م. ۴۲۱ق/ ۱۰۳۰م). مطالعه دقیق‌تر تأثیر یونانیان بر رساله‌های عربی درباره عشق را می‌توان در مآخذ زیر یافت:

Richard Walzer. (1962). *Greek into Arabic: Essays on Islamic Philosophy*: 48-59, Oxford: Bruna Cassirer.

۳. در باب این نمادپردازی ر.ک:

John F. Miller. (December, 1978). "The Esoteric Unity of Plato's 'Symposium'", *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science*, 12(2):19-20.

۴. ریچارد روچویچ در این اثر خود نکات روشنگرانه‌ای در این زمینه بیان می‌کند:

Richard Rojcewicz. (January 1997). "Platonic Love: Dasein's Urge toward Being". *Research in Phenomenology*, 27(1): 103-120.

زیبایی فعالیت‌ها، نهادها و دانش‌ها می‌شود. با پیمودن جملگی مراتب این گونه‌های متفاوت زیبایی، فرد به انگاره‌ای معرفتی هدایت می‌شود که منظر و متعلق آن زیبایی مطلق است (Levy, 1979, p.286).

بعدها فلوطین (حدود ۲۷۰-۲۰۵م) ابراز داشت که عشق عاشقان را از خود تهی می‌کند؛ زیرا در پی اتحاد با معشوق خویش چه زمینی و چه آسمانی هستند؛ بنابراین اروس (عشق) می‌تواند بشریت و الوهیت را با قدرت دگرگون‌کننده به یکدیگر پیوند دهد. غرور به فردگرایی می‌انجامد؛ حال آنکه عشق الهی روح انسانی را طالب اتحاد با خاستگاه خود، نفس کلی و درنهایت با حضرت واحد می‌کند. این‌گونه عشق این توان و امکان را دارد که موهبت خدایی شدن به عاشقان ببخشد (see: Meconi, 2009, pp.4-7).

در قلمرو مطالعات اسلامی، پژوهندگان و صاحب‌نظران حوزه تصوف به‌طور خاص در باب مراتب و اقسام عشق، فراوان قلم‌فرسایی کرده‌اند. لویی ماسینیون، هلموت ریتز، آن‌ماری شیمل، ویلیام چیتیک، کارل ارنست و جوزف ای. بی. لومبارد جملگی آثاری برجسته خلق کرده‌اند.^۱ چشمگیرترین اصطلاحات طرح‌شده در این خصوص، محبت و عشق است. محمد ارکون استدلال می‌کند که احتمالاً حسین منصور حلاج (م. ۳۰۹ق/ ۹۲۲م) بود که بر تغییر لفظ «محبت» به «عشق» تأکید کرد.^۲ لومبارد در مقاله خود با عنوان «از حب تا عشق: سیر عشق در تصوف آغازین» و بعدها در کتاب احمد غزالی، ذکر و متافیزیک عشق نشان می‌دهد که چگونه از زمان احمد غزالی (م. ۵۱۷ق/ ۱۱۲۳م) بدین سو لفظ عشق در تصوف فارسی نیز جایگزین محبت شد. محبت که بر عواطف دلالت دارد، شاید «مقبول‌تر» می‌نمود و همچون «حب» از همین ریشه، اصطلاحی قرآنی نیز بود. محققان اغلب «عشق» و عمده احساسی را که در این مقاله بر می‌رسیم، به «محبت پرشور» تعبیر می‌کنند تا این دو را از یکدیگر تمییز دهند. ابن حزم (م. ۴۵۶ق/ ۱۰۶۴م)، حکیم اندلسی، در طوق الحمامة معروف خویش که در میان آثار عربی در باب «رموز و آداب عشق» جایگاهی عالی دارد، چگونگی تبدیل «مودت» به «عشق» را تحلیل می‌کند. بر همین سیاق، عزیز نسفی عارف نامدار قرن هفتم/ سیزدهم آسیای مرکزی نیز عشق را به اوج رسیدن یک تسلسل و پیوستگی می‌بیند. او در «رسالة فی العشق»، بخشی از کتاب انسان الکامل خویش می‌نویسد: «ای درویش، هر که خواهان صحبت کسی شد، آن خواست اول را میل می‌گویند و چون میل زیادت شد و مفرط گشت، آن میل

۱. برای نمونه، ر.ک:

Louis Massignon. (1982). La Passion d'al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj, Martyr Mystique de l'Islam, Exécuté à Bagdad le 26 mars 922: Étude d'Histoire Religieuse, Trans. Herbert Mason, The Passion of Al-Hallaj: Mystic and Martyr of Islam. 4 vols. Princeton, N.J.: Princeton University Press (Originally Published, [Paris]: Gallimard, 1975); Louis Massignon. (1997). Essai Sur les Origines du Lexique Technique de la Mystique Musulmane, Trans. Benjamin Clark, Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism (South Bend: University of Notre Dame Press (Originally Published, Paris: P. Geuthner, 1922); Hellmut Ritter. (2003). Das Meer der Seele: Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Fariduddin 'Attar., Trans. John O'Kane, The Ocean of the Soul: Man, the World and God in the Stories of Farīd al-Dīn 'Aṭṭār. Leiden: E.J. Brill (Originally published, Leiden: E.J. Brill, 1955); Annemarie Schimmel. (1975). Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill: University of North Carolina Press; William C. Chittick. (1983). The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi. Albany: State University of New York Press; Carl W. Ernst. (1993). "The Stages of Love in Early Persian Sufism, from Rābi'a to Ruzbihān". in Classical Persian Sufism: From its Origins to Rūmī, ed. Leonard Lewisohn, London: Khaniqahi Nimatullahi Publications; Joseph E. B. Lumbard. (2007). "From 'Ḥubb' to 'Ishq': The Development of Love in Early Sufism". Journal of Islamic Studies, 18, 3; Joseph E. B. Lumbard. (2016). Aḥmad al-Ghazālī, Remembrance, and the Metaphysics of Love. Albany: State University of New York Press.

2. Mohammed Arkoun. "ishq". in *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Brill Online (hereafter *EI 2*).

مفرط را ارادت می‌گویند و چون ارادت زیادت شد و مفرط گشت، آن ارادت مفرط را محبت می‌گویند و چون محبت زیادت شد و مفرط گشت، آن محبت مفرط را عشق می‌گویند. پس عشق محبت مفرط آمد و محبت ارادت مفرط آمد و همچنین...» (نسفی، ۱۳۸۰، ص ۴۲۸).

در معنانشناسی عشق گفته‌اند که عشق مصدر فعل «عَشِقَ» است (الفراهیدی، ۱۹۸۹، ج ۱، ص ۱۲۴). فرهنگ‌نویسان و لغویون عرب اغلب آن را «فرط الحب» (الجوهری، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص ۱۵۲۵) یا «تجاوز حدّ المحبّه» (درگذشتن از حد محبت) (ابن فارس، ۱۳۶۹ق، ج ۴، ص ۳۲۱) تعریف می‌کنند. لغت‌نامه جامع لسان العرب تألیف ابن منظور (م. ۷۱۱ق/۱۳۱۱م) بر آن است که لفظ عشق از پیچکی به نام «عَشَقَه» گرفته شده است (ابن منظور، ۱۹۹۳م، ج ۱۰، ص ۲۵۲). سهروردی با بسط بیشتر این توضیح، شرح می‌دهد که پیچک عشقه در باغ‌ها و در پای درختان می‌روید، ریشه‌هایش را در زمین قرص می‌کند، قد می‌کشد، تنگ به دور درخت می‌پیچد و درخت را از غذا و آب بی‌بهره می‌کند (سهروردی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۸۷).

بیشترین مطالعات علمی در باب عشق در اندیشه اسلامی، معطوف بر عشق الهی است که اغلب «عشق حقیقی» خوانده می‌شود؛ در نسبت با عشق میان انسان‌ها که اندیشوران مسلمان بیشتر به «عشق مجازی» از آن یاد می‌کنند. عشق الهی در عرفان اسلامی اثر بنیامین آبراهاموف، زیبایی در تصوف کازویو موراتا، زیبایی‌شناسی صوفیه سیروس زرگر، دین عشق تصوف لئونارد لویسون و «تئو-فانی: عین القضاة و آتش عشق» محمد رستم، تنها معدودی از نمونه‌های بسیار این حوزه‌اند.^۱ بر همین نحو، علی الطاف میان در عشق در فلسفه اسلامی تماماً بر عشق به خدا متمرکز است (See: Mian, 2018, pp.395-408). جیم ویفر موضوع عشق به پسران را در ادبیات اسلامی عربی و فارسی می‌پژوهد؛ لیکن این استعاره را به مثابه رمزی برای عشق الهی، مرکزیت می‌دهد.^۲ از پرکارترین محققان این حوزه، ویلیام چیتیک است با آثار فراوان.^۳ این مطالعات نیز نوعاً بر عشق فرامادی، ارتباط عشق با هستی و عشق انسانی

1. Binyamin Abrahamov. (2003). *Divine Love in Islamic Mysticism: The Teachings of al-Ghazālī and al-Dabbāgh*. London: Routledge; Kazuyo Murata. (2017). *Beauty in Sufism: The Teachings of Rūzbihān Baqlī*. Albany: State University of New York Press; Cyrus Ali Zargar. (2011). *Sufi Aesthetics: Beauty, Love, and the Human Form in the Writings of Ibn Arabi and Iraqi*. (Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press; Leonard Lewisohn. (2014). "Sufism's Religion of Love, from Rābi'a to Ibn 'Arabī". in *The Cambridge Companion to Sufism*, ed. Lloyd Ridgeon, Cambridge: Cambridge University Press; Mohammed Rustom. (2021). "Theo-Fānī: 'Ayn al-Quḍāt and the Fire of Love". chap. 7, in *Mysticism and Ethics in Islam*, ed. Bilal Orfali, Atif Khalil, and Mohammed Rustom, Beirut: American University of Beirut Press.

همچنین ر.ک:

Mohammed Rustom. *Inrushes of the Heart: The Sufi Philosophy of 'Ayn al-Quḍāt*. Albany: SUNY Press, in press.

که فصل دهم کتاب او به آموزه کامل عین القضاة در باب عشق، زیبایی و غور زیبایی آسمانی در اشکال زمینی می‌پردازد.

2. Jim Wafer. (1997). "Vision and Passion: The Symbolism of Male Love in Islamic Mystical Literature". in *Islamic Homosexualities: Culture, History, and Literature*, ed. Stephen O. Murray and Will Roscoe, New York: New York University Press: 107-131; Arin Shawkat Salamah-Qudsi, (2019). *Sufism and Early Islamic Piety: Personal and Communal Dynamics*, Cambridge: Cambridge University Press.

3. William C. Chittick. (2013). *Sufi Path of Love*; Chittick, *Divine Love: Islamic Literature and the Path to God*, New Haven: Yale University Press; Chittick. (2014). "Love in Islamic Thought". *Religion Compass*, 8, 7; Chittick. (2014). "Themes of Love in Islamic Mystical Theology". in *Jewish, Christian, and Islamic Mystical Perspectives on the Love of God*, ed. Sheelah Treflé Hidden, New York: Palgrave Macmillan.

در ادامه این آثار، به قطعات متعدد ترجمه زیر نیز مراجعه کنید:

همچون استعاره‌ای از عشق الهی معطوف‌اند. حتی در بررسی آثار مسلمانان که به پدیده عواطف انسانی می‌پردازند - همچون رساله عشق ابن سینا - توجه محققان بر وجه الهی عشق به بعد جسمانی مبذول بوده است؛ مانند مقاله اتین انور در این خصوص.^۱ نمونه‌های نادر، «عرفان و جنسیت در اندیشه و زندگی صوفیانه» اثر والرئ هافمن لاد است که در ملاحظات مجرد و تمایلات جنسی کاوش می‌کند. نیز اثر آریین شوکت سلامه - قدسی که آرمان و اهداف زندگی خانوادگی و تمایل به مجرد را واکاوی می‌کند.^۲ در باب دیدگاه‌های اخوان الصفا در زمینه عشق به طور خاص، برجسته‌ترین پژوهش‌ها تتبع ریکاردو فیلیپه رینا در رسائل ایشان و نیز «میان عشق و آرزوی اجتماعی» از نوحه الشعار است. اولی پهنه‌ای گسترده از آثار درباره عشق را پیش از عرضه ترجمه اسپانیایی اثر اخوان الصفا در این باره طرح و کاوش می‌کند و دومی به تأثیرات اندیشه صوفیان و نیز یونانیان بر مفهوم عشق در آثار اخوان الصفا، مسکویه (م. ۴۲۱/ق ۱۰۳۰) و التوحیدی (م. حدود ۴۱۴/ق ۱۰۲۳) می‌پردازد.^۳

اینکه مبحث عشق الهی و آسمانی در اسلام و نمادها و رموز آن در قلمرو عالم خاکی، عالمان و پژوهندگان را مجذوب خود کرده، کاملاً قابل درک است. ادبیات مسلمانان سرشار از این دست تحقیقات است. گرچه نتیجه این بوده که در مقام مقایسه، پژوهش‌ها از موضوع عشق میان انسان‌ها در اندیشه اسلامی غافل مانده‌اند؛ بنابراین این پژوهش به چگونگی تلقی رسائل اخوان الصفا از این مسئله می‌پردازد. همچنین رویکردها به این موضوع را در رساله‌های با مضمون عشق به قلم نمایندگان برجسته مکاتب مشاء، اشراق و حکمت متعالیه در فلسفه اسلامی، ابن سینا (م. ۴۲۸/ق ۱۰۳۷)، سهروردی (م. ۵۸۷/ق ۱۱۹۱) و صدرالدین شیرازی (معروف به ملاصدرا، م. ۱۰۵۰/ق ۱۶۴۰) به ترتیب جست‌وجو می‌کند. به نحو اخص پژوهش حاضر رساله سی‌وهفتم اخوان (فی ماهیه العشق) را با رساله عشق ابن سینا (رسالة فی العشق)، رساله سهروردی «در حقیقت عشق» (فی حقیقة العشق یا مونس العشاق) و نیز بخش‌هایی از مجلد هفتم الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة ملاصدرا مقایسه و تطبیق می‌کند.^۴

اخوان الصفا و خلّان الوفا (برادران باصفا و دوستان باوفا) نام مستعاری بود که نویسندگان یک دایرةالمعارف فلسفی مشتمل بر پنجاه‌ودو رساله که احتمالاً از اواخر قرن سوم قمری (اوایل قرن دهم میلادی) بدین سو به نگارش آمده، برای خویش برگزیده بودند.

Aḥmad ibn Maṣṣūr Sam'ānī. (2019). *Rawḥ al-arwāḥ*. Trans. William C. Chittick, *The Repose of the Spirits: A Sufi Commentary on the Divine Names*, Albany: State University of New York Press.

1. Etin Anwar. (2003). "Ibn Sīnā's Philosophical Theology of Love: A Study of the Risālah fī al-Ishq". *Islamic Studies*, 42, 2: 331-345.

2. Valerie J. Hoffman-Ladd. (1992). "Mysticism and Sexuality in Sufi Thought and Life". *Mystics Quarterly*, 18, 3; Salamah-Qudsi, Sufism and Early Islamic Piety.

3. Emil L. Fackenheim. (1945). "A Treatise on Love by Ibn Sina". *Mediaeval Studies*, 7. Ricardo-Felipe Reyna. (1995).

"La 'Risāla fī māhiyyat al-īshq' de la *Rasā'il Ijwān al-Ṣafā'*". *Anaqueel de Estudios Árabe*, 6; Nuha al-Sha'ar. (2013).

"Between Love and Social Aspiration: The Influence of Sufi and Greek Concepts of Love on the Socio-Political Thought of the Ikhwan al-Ṣafā', Miskawayh, and al-Tawḥīdī". in *Sources and Approaches Across Disciplines in Near Eastern Studies: Proceedings of the 24th Congress of L'Union Européenne des Arabisants et Islamisants*, ed. Verena Klemm and Nuha al-Sha'ar, Leuven: Peeters.

4. Ibn Sīnā. *Risālat al-ishq*; Fackenheim. "A Treatise on Love by Ibn Sina";

ابوعلی حسین بن سینا. رساله العشق در رسائل ابن سینا. تصحیح حسین بیدار، قم: انتشارات بیدار، ۱۴۰۰/ش ۱۹۸۰م. شهاب‌الدین سهروردی، فی حقیقة العشق، ج ۳؛ ملاصدرا، الحکمة المتعالیة، ج ۷.

این پنجاه و دو رساله در چهار مجلد سامان یافته است: علوم ریاضی، علوم جسمانی و طبیعی، علوم نفسانی و عقلی و علوم ناموسی و الهی (شرعی). جماعت اخوان الصفا که تمایلات فلسفی شان به اندیشه‌های نوافلاطونی می‌گرایید، در پی گمنامی بودند؛ بنابراین جای شگفتی نیست که مباحثه‌های علمی فراوانی در باب هویت اعضای آن درگرفته است. پژوهش‌های کنونی به طور گسترده به نزدیکی و وابستگی ایشان به اسماعیلیه و تفکر شیعی به نحو کلی تر اذعان دارد.^۱ در نگاه مثبت اخوان به عشق زمینی که در ادامه از آن بحث می‌کنیم، برخی ممکن است انحراف از آرمان‌های «افلاطونی» را مشاهده کنند. با این حال همچنان که پاول میلر بیان می‌کند، حتی در رساله ضیافت، «آن لحظه متعالی همیشه در بهترین حالت موقتی است و هرگز تراضی‌ها و وابستگی‌های آنی را تمام و کمال پشت سر نمی‌نهد. در سخنان رفیع دیوتیما... آرمان زیبایی تنها از راه تماس گوشت و خون دریافتی است» (Miller, 2013, p.84). بر همین سیاق، اخوان الصفا در عشق زمینی، نخستین پله نردبان عروج را می‌بینند و نه آن چیزی را که باید از آن برکنار ماند. همچون دیگر اندیشورانی که در این مقاله مطالعه می‌کنیم، هدف غایی اخوان نیز عشق الهی است. لیکن این امر عشق انسانی را در نظر ایشان، خرد و کم‌مایه نمی‌کند.^۲ اثر دایرةالمعارف گون اخوان در تاریخ عقلانی اسلام به‌ویژه در زمینه فلسفه و تصوف، برجسته

۱. بررسی مفیدی از دیدگاه‌های مختلف علمی را می‌توان در مآخذ زیر یافت:

Godefroid de Callataÿ. "Brethren of Purity". in *Encyclopaedia of Islam, Three*, Brill Online (hereafter EI 3).

با این حال ادعای او مبنی بر اینکه «به نظر می‌رسد این رسائل برای فاطمیان کاملاً ناشناخته مانده‌اند»، دیگر قابل دفاع نیست. در این رابطه ر.ک:

Carmela Baffioni. "Nāṣir-i Khosrow, translator of the Ikhwān al-Ṣafā". in *Sources and Approaches across Disciplines in Near Eastern Studies*.

همچنین ر.ک:

Abbas Hamdani. (February 1979). "An Early Fāṭimid Source on the Time and Authorship of the 'Rasā'il Ikhwān al-Ṣafā'". *Arabica*, 26, 1; Ehud Krinis. (2016). "Cyclical Time in the Ismā'īlī Circle of Ikhwān al-Ṣafā' (Tenth Century) and in Early Jewish Kabbalists Circles (Thirteenth and Fourteenth Centuries)". *Studia Islamica*, 111.1: 33.

این پژوهش متقدم

Seyyed Hossein Nasr. (1978). *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines: Conceptions of Nature and Methods Used for its Study by the Ikhwān al-Ṣafā', al-Bīrūnī, and Ibn Sīnā*. revised ed, [London]: Thames and Hudson: 25-43.

هنوز یک مرور کلی مفید به شمار می‌آید. از زمان انتشار نسخه ۱۹۵۷، پیشرفت زیادی در بهبود کیفیت ویرایش متن و درک نویسندگان آن حاصل شده است.

اخوان الصفا. (۱۴۰۵/۱۹۸۵م). رسائل اخوان الصفا و خلآن الوفا. تصحیح بطرس البستانی، ۴ ج، قم: مکتب الاعلام الاسلامی (در اصل: چاپ شده در: بیروت: دار الصادر، ۱۹۵۷م)، ج ۱، ص ۲۰-۵.

انتشارات دانشگاه آکسفورد با همکاری مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن به سردبیری نادر البزری در حال تهیه تصحیح انتقادی و ترجمه تمام رسائل است.

Nader El-Bizri (ed.). (2008). *Epistles of the Brethren of Purity: The Ikhwān al-Ṣafā' and Their Rasā'il; An Introduction*. Oxford: Oxford University Press in association with Institute of Ismaili Studies.

در زمان نگارش این مقاله، چاپ انتقادی و ترجمه جدید رساله سی‌وهفت (در ماهیت عشق) منتشر نشده بود؛ بنابراین ما از نسخه ۱۹۵۷ در پژوهش خود استفاده کرده‌ایم.

2. Nasr. (2000). *Islamic Cosmological Doctrines*: 36; Yasien Mohamed. "The Cosmology of Ikhwān al-Ṣafā', Miskawayh and al-Iṣfahānī". *Islamic Studies*: 39, 4; Baffioni. "Nāṣir-i Khosrow, Translator of the Ikhwān al-Ṣafā'?" ; Everett Rowson, "al-Rāghib al-Iṣfahānī". in EI 2.

نسخه خطی استانبولی زندگی نامه ابن سینا نیز ادعا می‌کند نویسنده رسائل معروف را مطالعه کرده است. با این حال گوتاس استدلال کرده این باید استنباطی متأخر، بر اساس قرأت بی‌هقی (م. ۵۶۵ق/۱۱۷۰م) از پیوندهای خانوادگی اسماعیلی این فیلسوف مشهور باشد. ر.ک:

Dimitri Gutas. (2014). *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*, 2nd ed, Leiden: E.J. Brill, 13n8.

که در آن، استدلال خویش را در اثر ذیل خود اندکی روزآمد می‌کند:

بوده است و بر نوشته‌های متفکرانی نامدار و سرشناس چون راغب اصفهانی (م. اوایل قرن پنجم/ یازدهم)، مسکویه (م. ۴۲۱ق/ ۱۰۳۰م)، ناصر خسرو (متوفای پس از ۴۶۴ق/ ۱۰۷۲م) و غزالی (م. ۵۰۵ق/ ۱۱۱۱م) تأثیر نهاده است. همان‌گونه که تانیا ورثمن شرح می‌کند، رساله اخوان الصفا (در ماهیت عشق) دامنه پذیرشی فراخ داشت و حتی بر زوهر و عرفان یهودی، از جمله تفسیر غزل غزل‌های سلیمان از موسی بن تیون (۱۲۴۰-۱۲۸۳) اثر نهاد (Werthmann, 2018, pp. 588, 590 & 594).^۱

با این همه در باب عشق، اخوان الصفا تأثیری محدود بر نمایندگان مکاتب مشاء و اشراق که در اینجا بر می‌رسیم، داشتند. گرچه گویی کار آنها ساختار برخی از اصول رساله عشق ابن سینا را فراهم آورده، نگاه مثبت ایشان به عشق میان انسان‌ها آشکارا در آن غایب است.^۲ این تضاد به خودی خود روشنگر است؛ زیرا رویکرد نسبتاً منحصر به فرد آنها را برجسته می‌کند. با این حال تأثیر آنها بر نظریه عشق در مکتب حکمت متعالیه ملاصدرا مشهود است؛ زیرا او دقیقاً سخنان آنها را در الأسفار الأربعة خویش نقل می‌کند. این مقاله در بررسی رساله سی و هفتم اخوان الصفا (در ماهیت عشق) تبعات اخوان را با رساله‌های مربوط به عشق نمایندگان شاخص مکاتب مشاء، اشراق و متعالیه فلسفه اسلامی مقایسه می‌کند. پس از این پیشینه، به معرفی و فرانمود نوشته‌های این چهار نماینده در باب عشق می‌پردازد، تعاریف آنان را از عشق - خواه آشکارا و خواه به اشاره - بیان می‌کند و عللی را که برای عشق اظهار می‌کنند، و می‌کاود و قضاوت‌های ایشان را در خصوص عشق میان انسان‌ها تحلیل می‌کند. سپس در پیوندی که اخوان میان عشق و زیبایی‌شناسی مقرر می‌دارند، باور ایشان به اینکه عشق میان افراد بشر مرحله‌ای اساسی در مسیر عشق الهی است و نیز بحثشان در نقش عشق در پیشرفت جامعه و تمدن، غور می‌کند.

"Avicenna's "Mad.hab" with an Appendix on the Question of his Date of Birth". *Quaderni di Studi Arabi* 5, 6 (1987-1988): 323-324.

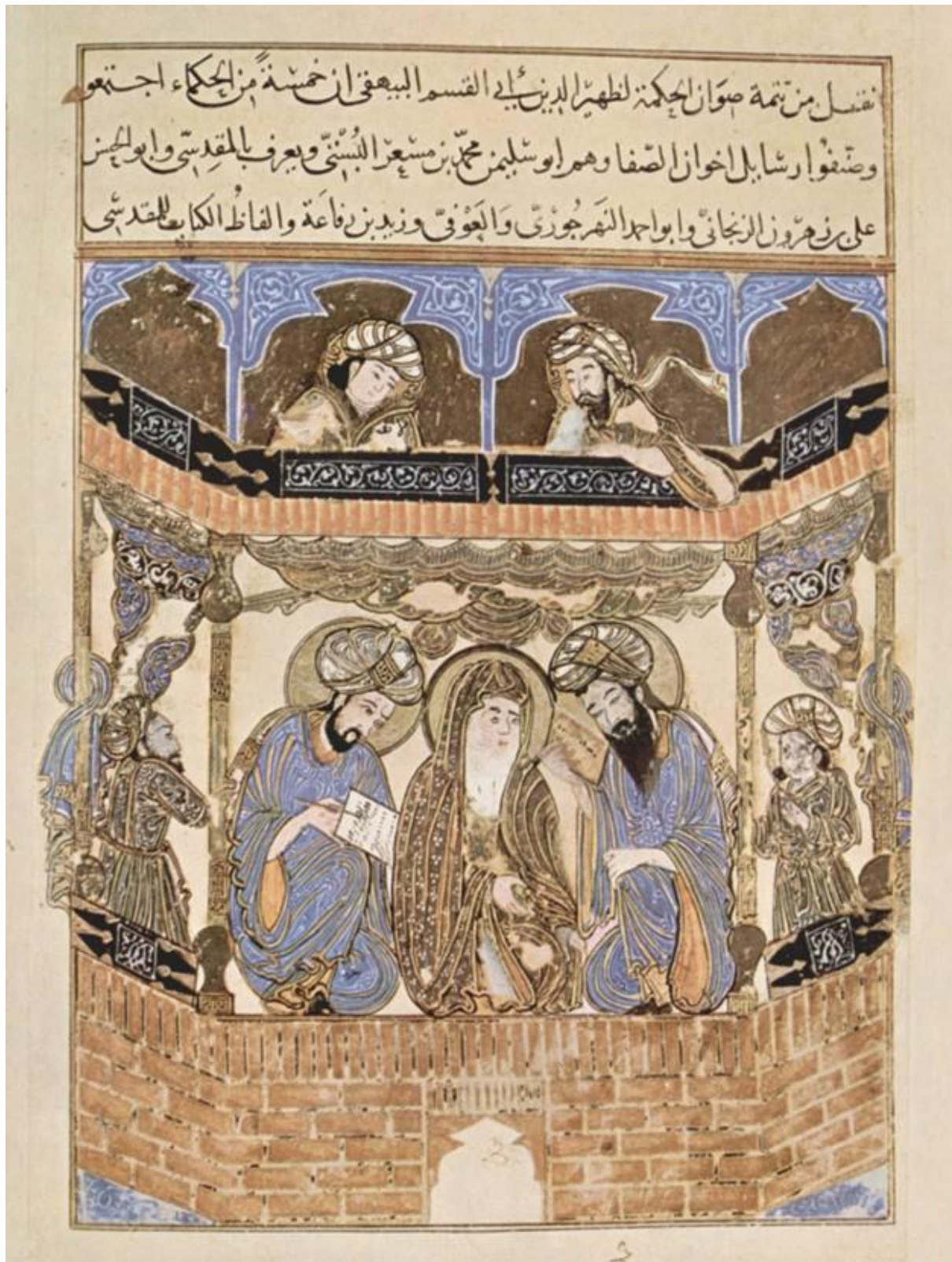
1. Krinis. "Cyclical Time in the Ismā'īlī Circle of Ikhwān al-ṣafā' (Tenth Century) and in Early Jewish Kabbalists Circles (Thirteenth and Fourteenth Centuries)": 108-120.

برای آگاهی از تأثیرات احتمالی بر دیدگاه‌های متأخر صوفیانه درباره عشق، ر.ک:

Rustom. *Inrushes of the Heart*.

۲. به منظور مقابله بندهای مشخصی، ر.ک:

Werthmann. "Spirit to Spirit": The Imagery of the Kiss in the Zohar and its Possible Sources": 592-593.

تصویر ۱: نقاشی اخوان الصفا (۲/۲۰ سانتی متر × ۳/۱۷ سانتی متر) از یک نسخه خطی به تاریخ ۱۲۸۷ میلادی است که هم‌اکنون در کتابخانه مسجد سلیمانیه در استانبول نگهداری می‌شود. در سال ۲۰۰۵ میلادی، اروین جوشیتزا از دیرکت مدیا، آن را به عنوان بخشی از پروژه «ده‌هزار شاهکار نقاشی» به نمایش عمومی گذاشت.

۱. ادبیات عشق

رساله در ماهیت عشق، سی و هفتمین رساله در مجموعه رسائل اخوان الصفا است و بخشی از مجلد «در علوم نفسانی و عقلی» را تشکیل می‌دهد. هدف آن، بحث از چیستی عشق، گونه‌های مختلف آن، چگونگی آغاز، علت و دلیل آن و غرض غایی آن است (اخوان الصفا، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۶۹). فاکنهایم این رساله را «احتمالاً صریح‌ترین و مهم‌ترین تلقی از عشق که می‌توان در فلسفه عربی تا پیش از ابن سینا یافت» می‌داند (Fackenheim, 1945, p.210).

تمرکز اخوان الصفا بر عشق میان انسان‌ها و تحسین و تقدیر از این قسم از عشق در میان فیلسوفان مطالعه شده در این پژوهش نسبتاً بی‌نظیر است. در مقابل نمایندگان مکاتب مشاء، اشراق و حکمت متعالیه عشق الهی را مرکزیت می‌دهند. این بیان صریح اخوان است که در رساله در ماهیت عشق خود می‌نویسند: «بر آنیم تا از عشق آن‌گونه که عموم مردمان می‌شناسند، سخن بگوییم. آنچه ایشان «عشق» می‌خوانند، نیست مگر حسی که به انسانی دیگر دارند؛ خواه مرد و خواه زن» (اخوان الصفا، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۷۱). آنها آرای منفی غالب در باب عشق را ذکر می‌کنند و یادآور می‌شوند که برخی از حکما بر سرشت مذموم عشق تأکید می‌کنند و آن را جز تباهی نمی‌دانند. در همین حال دیگران مدعی اند عشق یک بیماری روحی یا روانی است و برخی دیگر آن را دل‌مشغولی کسانی دانسته‌اند که زمان عاطل بسیار دارند (همان، ص ۲۷۰). بالطبع اندیشوران چنین انتقاداتی را علیه عشق رمانتیک میان نوع بشر و نه عشق الهی بیان کرده‌اند. اخوان این‌گونه انتقادات را تماماً مردود می‌دانند.

اخوان پرشمار بودن انواع محبت و اهداف آن را مسلم می‌گیرند و برای به‌دست‌دادن معنایی روشن از این تکثر، چندین نمونه را بر می‌شمرند: علاقه حیوانات به جفت‌گیری برای بقای نسل، والدین به فرزندان، رهبران به اقتدار، صنعتگران به تجارت و رونق صنعت خویش، دانشمندان به کسب دانش و مردم به نیکویی، فضیلت و صفات برین. باین حال کانون توجه آنان محبت عاشقانه‌ای است که افراد بشر به یکدیگر می‌ورزند (همان، ص ۲۷۸-۲۷۹). گرچه اخوان صورتی صریح از موضوعات خویش در بحث از عشق ارائه نمی‌کنند، هرچه در رساله به پیش می‌رویم، پانزده سرفصل اصلی خودنمایی می‌کنند که حامل تأکید ایشان بر عنصر انسانی است:

۱. نقل قول‌هایی در ستایش و نکوهش عشق (ص ۲۷۰-۲۷۱)؛ ۲. تعاریف عشق (ص ۲۷۲)؛ ۳. مراتب نفس در انسان (ص ۲۷۲)؛ ۴. عواملی که به عشق میان انسان‌ها منجر می‌شود (ص ۲۷۳-۲۷۶)؛ ۵. علت تفاوت میان آدمیان در انتخاب محبوب بشری (ص ۲۷۶-۲۷۷)؛ ۶. پیگیری [سرشت] معلول‌ها در علت‌هایشان (ص ۲۷۷)؛ ۷. نقش میل جنسی در عشق (ص ۲۷۷-۲۷۸)؛ ۸. انواع محبت و شناخت عشق میان انسان‌ها (ص ۲۷۸-۲۷۹)؛ ۹. محبوب‌های در تناسب با مراتب نفس انسانی (ص ۲۷۹-۲۸۱)؛ ۱۰. تقلیل و فرونشست عشق انسانی (ص ۲۸۱)؛ ۱۱. پایداری و دوام در عشق الهی (ص ۲۸۱-۲۸۲)؛ ۱۲. تأثیر مثبت عشق میان افراد بشر (ص ۲۸۲-۲۸۴)؛ ۱۳. هدف غایی عشق میان انسان‌ها (ص ۲۸۴)؛ ۱۴. اشخاص عادی، نخبگان و ترقی و تکامل عشق (ص ۲۸۴-۲۸۵)؛ ۱۵. خدا به مثابه نخستین معشوق (ص ۲۸۵-۲۸۶).

از این پانزده موضوع، هشت مورد متمرکز بر عشق میان انسان‌هاست، سه فقره به عشق الهی و عشق میان انسان‌ها توأمان می‌پردازد و چهار مورد نیز صرفاً درباره عشق الهی است.

تأکید اخوان الصفا بر عشق میان افراد بشر در مقایسه با انگاشته‌های مشائی و اشراقی در این باب، آشکار است.

رساله مشائی ابن سینا در باب عشق (رسالة فی العشق) شامل هفت فصل است: نیروی عشق که در جملگی موجودات سربان دارد؛ وجود عشق در جواهر بسیط؛ وجود عشق در صور نباتیه یا نفوس نباتیه؛ وجود عشق در نفوس حیوانیه؛ عشق اصحاب رحمت و فتوت به صور زیبا؛ عشق نفوس الهیه؛ نتیجه‌گیری (ابن سینا، ۱۳۸۸، ص ۳۷۴-۳۷۵).^۱ ابن سینا تنها دو صفحه از بیست و هفت صفحه این رساله را به عشق میان آدمیان اختصاص داده است. به تعبیر اتین انور، این اثر اساساً یک «الهیات فلسفی در پس عشق خدا به انسان‌ها و نیز عشقی است که انسان‌ها به خدا احساس می‌کنند» (Anwar, 2003, p.331). علی الطاف میان نیز بر این باور که نظریه عشق ابن سینا باید در بستری متافیزیکی جای گیرد تا به درستی دریافت شود، تکیه و تأکید دارد (p.401 Mian, 2018).

رساله اشراقی در حقیقت عشق سهروردی که در قالب داستان پرداخته شده، شاهکاری در نثر فارسی است^۲ که می‌توان آن را در کنار دیگر آثار عرفانی و فلسفی درباره عشق، همچون سوانح العشاق احمد غزالی (م. ۵۲۰ق/۱۱۲۶م)، لویح که عموماً - لیکن به اشتباه - به عین القضات همدانی (م. ۵۲۵ق/۱۱۳۱م) منسوب است و تمهیدات که بی‌گمان از آن خود اوست، لمعات عراقی (م. ۶۸۸ق/۱۲۸۹م) و اشعة اللّمعات جامی (م. ۸۹۸ق/۱۴۹۲م) در شمار آورد.^۳ سهروردی روایت می‌کند که چگونه نخستین آفریده خدای متعال عقل بود که از آن، حُسن، عشق و اندوه پدید آمد. حُسن و در پی او عشق همراه با اندوه به عالم انسانی سفر می‌کنند. سپس شاهد تمثیلی تأمل برانگیز هستیم که در آن، حُسن با یوسف، عشق با زلیخا و اندوه با یعقوب یکی می‌شوند؛ چهره‌هایی که در سنت یهودی، مسیحی و اسلامی بسیار حائز اهمیت‌اند.

داستان سهروردی تقریباً تنها بر عشق الهی و اصول ماوراءالطبیعی متمرکز است؛ همچنان‌که از بدو آن دریافت می‌شود: «بدان که اول چیزی که حق - سبحانه و تعالی - بیافرید، گوهری بود تابناک، او را عقل نام کرد که "اول ما خلق الله تعالی العقل" و این گوهر را

1. Abū 'Alī al-Ḥusayn Ibn Sīnā. (1945). "Risālat al-īshq". Translated by Emil L. Fackenheim, "A Treatise on Love by Ibn Sina". *Mediaeval Studies*, 7: 211-212.

۲. سهروردی، فی حقیقة العشق، ج ۳؛

Yaḥyā ibn Ḥabash Suhrawardī. (1999). *Fī ḥaqīqat al-īshq (Munīs al-ushshāq)* in *The Philosophical Allegories and Mystical Treatises*. ed. and Trans. Wheeler M. Thackston, *On the Reality of Love or The Solace of Lovers*, Costa Mesa, California: Mazda Publishers.

3. Aḥmad ibn Muḥammad Ghazālī. (2013). *Sawāniḥ: Inspirations from the World of Pure Spirits; The Oldest Persian Sufi Treatise on Love*. Trans. Nasrollah Pourjavady, London: Routledge. (Originally Published, London: Kegan Paul, 1986).

که به چاپ انتقادی ریتز، همراه با نسخه‌های دیگر اشاره می‌کند:

عین القضات همدانی. (۱۹۵۹م). رساله لویح در احوال و آثار عین القضات. تصحیح رحیم فرمنش، تهران: چاپ آفتاب.

در باب انتساب نادرست، ر.ک:

Hermann Landolt. (2010). "Ayn al-Quḍāt al-Hamadhānī (Life and Work)". in *EI 3*; Firoozeh Papan-Matin, *Beyond Death: The Mystical Teachings of Ayn al-Quḍāt al-Hamadhānī*, Leiden: E.J. Brill: 25-27; Fakhr al-Dīn Ibrāhīm 'Irāqī. (1982). *Lama āt*, Trans. William C. Chittick and Peter Lamborn Wilson, *Divine Flashes*. New York: Paulist Press.

فخرالدین ابراهیم عراقی. (۱۳۶۳ش/۱۹۸۴م). لمعات. تصحیح محمد خواجوی، تهران: انتشارات مولی؛ عبدالرحمن جامی. (۱۳۸۳ش/۲۰۰۴م). اشعة اللّمعات. تصحیح هادی رستگار مقدم گوهری و ابراهیم بن بزرگمهر، قم: بوستان کتاب؛ عین القضات همدانی. (۱۹۶۲). تمهیدات. تصحیح عقیف عسیران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

سه صفت بخشید: یکی شناخت حق و یکی شناخت خود و یکی شناخت آن که نبود، سپس نبود. از آن صفت که به شناخت حق تعالی داشت، حُسن پدید آمد که آن را نیکویی خوانند و از آن صفت که به شناخت خود تعلق داشت، عشق پدید آمد که آن را مهر خوانند و از آن صفت که نبود به بود تعلق داشت، حزن پدید آمد که آن را اندوه خوانند» (سهروردی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۶۸).

عقیده سهروردی که عشق برآمده از خودشناسی است، با آرای فیلسوفانی که بنیان عشق را بر کمال ماوراءالطبیعی می‌نهادند، هم‌خوانی دارد (ابن‌سینا، ۱۳۸۸، ص ۳۸۷). روایت او از آشفته‌گی عشق در پی حُسن، با حُسنی که خود کیفیت از عقل کلی است، قصه‌ای است در عشق الهی، نه انسانی.

ملاصدراي حکمت متعالیه بحث از عشق را در بخش پایانی هشتمین موقف و در بدو موقف نهم جلد هفتم الأسفار الأربعة خویش پیش می‌کشد (ر.ک: ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، ص ۱۴۸-۱۹۳). او عشقی را که تمامی موجودات به خدا دارند، شرح می‌دهد و بسیاری از دیدگاه‌های ابن‌سینا را در این زمینه لحاظ می‌کند؛ در عین حال برخی از آنها را نقد می‌کند. ملاصدرا به بررسی این حقیقت می‌پردازد که چگونه موجودات در پذیرش تجلی خدا متفاوت‌اند و از این رو مجذوب محبوب‌های گوناگون می‌شوند. بحث او با مباحثی در باب عشق غیر الهی از جمله عشق انسان‌ها به یکدیگر، آغاز و پایان می‌یابد. پس از اخوان الصفا، ملاصدراست که دیگر بار در این نوع عشق، غور می‌کند. او این موضوع را در پایان فصل هجدهم و نیز در فصل بیستم از موقف هشتم الأسفار الأربعة خود طرح و شرح می‌کند (ر.ک: همان، صص ۱۶۴ و ۱۷۱-۱۷۹). بیان او از عشق میان انسان‌ها در این بخش‌ها بسیار مشابه معنا و برداشت اخوان است.

ممکن است دست‌کم تا حدی تحلیل‌های متفاوت عشق در این چهار منبع را بر زمینه‌هایی که نویسندگان آن را بررسی کرده‌اند، حمل کنیم. چنان‌که در بالا ذکر آن گذشت، اخوان الصفا رسائل خویش را به چهار مجلد بخش می‌کنند و جلد پایانی را این‌گونه می‌آغازند: «در این چهارمین بخش، اینک به الهیات می‌پردازیم» (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۴۰۱). با این حال بحث از عشق را در مجلد سوم به پیش می‌آورند که چنین آغاز می‌شود: «با تکمیل این رساله، بحث از طبیعیات را ختم می‌کنیم. اکنون بر آنیم تا سومین بخش را با نفسانیات العقلیات بیاغازیم؛ چنان‌که وعده ما در ابتدای کتاب چنین بود» (همان، ص ۱۷۸). از آنجاکه اخوان از عشق در متن مجلد با مضمون «الهیات» بحث نمی‌کنند، بعد انسانی آن را بر می‌رسند.

معنا و دریافت ابن‌سینا و سهروردی از عشق، هر دو در رساله‌هایی مستقل صورت می‌بندد؛ نه همچون بخشی از تعمق و مذاقه‌ای جامع در احوال انسان. ابن‌سینا بر عشق به علت اولی تأکید دارد و بالطبع، تکیه او بر عشق الهی است (ابن‌سینا، ۱۳۸۸، ص ۳۷۵). رساله سهروردی «در حقیقت عشق» درباره عشق به مثابه پدیده‌ای الهی، حتی بیش از رساله شیخ‌الرئیس صراحت دارد (سهروردی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۶۹).

به‌علاوه چنان‌که در بخش چهارم این مقاله خواهیم گفت، اخوان الصفا در شناساندن حرکات کرات آسمانی که ورای اختیار و مهار انسان‌اند، در جایگاه عاملی مهم در ظهور و کمال عشق، یگانه‌اند. در حقیقت بحث و برداشت ایشان از عشق بلافاصله در پی مطالعه ادوار و اکوار که عمدتاً به تأثیر صور فلکی بر جهان طبیعت مبذول است، می‌آید. لیکن اندیشوران دیگر عشق رماتیک را صرفاً

بر نفس حیوانی در انسان حمل می‌کنند و بر آرای منفی بدان می‌افزایند.

ملاصدرا همچون اخوان الصفا، عشق را در چند مجلد و به گونه‌ای گسترده که طیفی مبسوط از موضوعات را در بر می‌گیرد، بر می‌رسد؛ اما بر خلاف اخوان، آن را در چارچوب الهیات، در موقف هشتم (فی العنایة الإلهیة) و در آغاز موقف نهم (فی فیضه تعالی) جای می‌دهد. باین همه چنان‌که در ادامه بدان می‌پردازیم، او در لفافه بر نظر اخوان در باب نقش کرات سماوی بر عشق رمانتیک صحنه می‌گذارد. سخت بتوان آدمیان را به سبب چیزی که بیرون از اراده و اختیار آنهاست، محکوم کرد.

۲. تعریف عشق

اخوان الصفا ارتباط عاطفی انسانی از جمله عشق رمانتیک را در تعریف خود از عشق، کاملاً در تضاد با اندیشورانی چون سهروردی که آن را برای دستیابی به عشق حقیقی زیانبار می‌دانند، بیان می‌کنند (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۷۳). اخوان برای ادراک عشق، نخست تعاریف گوناگون را می‌سنجند. برخی فیلسوفان بر این باورند که عشق عبارت است از علاقه شدید یا بیش از حد و توجه قوی به یک نوع، شخص یا چیز خاص از میان دیگران. این موجب می‌شود عاشقان متعلق عشق خود را پیوسته فریاد داشته باشند و توجه خود را فراتر از حدود به آن معطوف بدارند (همان، ص ۲۷۱/۲۶۶، al-Sha'ar, 2013, p.26). اخوان این تعریف را مردود می‌دانند و می‌نویسند: «اگر عشق را چنین بدانیم، هر آدمیزاده‌ای بدون استثنا عاشق است؛ چراکه هرکس به چیزی میل یا علاقه دارد سواً دیگران. از قضا بسیاری از حکما و اطبا چنین حالی را مالیخولیا می‌خوانند» (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۷۱). آنها همچنین قاطعانه اظهار می‌کنند که عشق انسانی می‌باید متمایز از انجذاب به اشیای دیگر باشد. هر چند ایشان لفظ «عشق» را برای چیزها و اشیای نیز به کار می‌برند، در شرح تعریف خویش بیان می‌کنند که تفاوتی هست میان عشق حقیقی و خالص به انسانی دیگر و عشق به سایر چیزها. عشق به چیزها تواند که مایه و موجب مالیخولیا باشد؛ لیکن نه عشق راستین به شخصی دیگر (همان).

اخوان الصفا همچنین دو تعریف دیگر را که در میان دانشمندان متداول و فراگیر است، بیان می‌کنند: اولی آن است که عشق میلی است شدید در نفس (هوا غالب فی النفس) انسان‌ها به دیگری مانند خودشان، از حیث جسم و صورت یا سرشت و ماهیت (همان، ص ۲۷۲).^۱ چنین تعریفی عشق به اشیا یا خدا را در بر نمی‌گیرد. باینکه این تعریف مرجح اخوان نیست، آن را به صراحت به انتقاد نیز نمی‌گیرند (همان). فهم و دریافت گزیده اخوان که از آن به «بهترین و دقیق‌ترین تعریف» یاد می‌کنند، این است که «عشق، اشتیاق شدید به اتحاد است» (شدّة الشوق إلى الإتحاد)؛ بنابراین صرف نظر از وضع عاشقان، «آنها در آرزوی حالتی اند که ایشان را به معشوق هرچه نزدیک‌تر کند» (همان).

در ادامه بحث از تعاریف، اخوان الصفا در باب ابعاد جسمانی عشق بسیار واضح سخن می‌گویند. آنان با آنکه در تعریف گزیده خویش تصدیق می‌کنند که وحدت حقیقی یکی از ویژگی‌های خاص موجودات روحانی است، یادآور می‌شوند که این امر در جهان مادی از طریق نزدیک آمدن، درآمیختن و لمس کردن به فعلیت می‌رسد (al-Sha'ar, 2013, p.26)؛ برای نمونه بیان می‌کنند که

۱. تعبیر «صورة ممثلة فی الجرن» به احتمال زیاد به کسانی اشاره دارد که «طبیعت» مشابه دارند؛ نه آنهایی که دارای جنس مشابه با انسان هستند که شامل حیوانات نیز می‌شود. این تلقی بدین دلیل است که اخوان الصفا پیش‌تر استدلال کرده بودند که محبت به هر چیزی غیر از انسان نمی‌تواند عشق منظور شود.

انسان‌ها از راه‌های گوناگون به اتحاد جسمانی دست می‌یابند. در بوسه و هم‌آغوشی عاشق و معشوق، بزاق دهان آنان معاوضه می‌شود که در نهایت به کبد می‌رسد و از طریق فرایندهای گوارشی طبیعی به جریان خون نفوذ می‌یابد تا در آنجا به واسطه رگ‌ها و شریان‌ها به سراسر بدن برسد. بدین ترتیب در نهایت پاره‌ای از گوشت، رگ و پی، خون و هستی جسمانی یار می‌شود (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۷۴). بر همین سیاق، عاشق و معشوق در تقرب و انس عاطفی خویش، نفس‌های خود را معاوضه می‌کنند؛ نفس یکی داخل در سینه آن دیگری می‌شود. این هوا به ریه‌ها می‌رسد، در جریان خون نفوذ می‌کند، به سوی مغز و قلب روان می‌شود و در پایان به تمامی قسمت‌های بدن می‌رسد (همان، ص ۲۷۴-۲۷۵)؛ بنابراین در عشق میان انسان‌ها، «اشتیاق شدید به اتحاد» به امتزاج و آمیزش آشکار جسمانی در وجوه بسیار می‌انجامد.

تعریف اخوان الصفا، هم انس انسانی و هم عشق الهی را در بر می‌گیرد. ایشان شرح می‌دهند که «چون اتحاد خواسته‌ای نفسانی (هواء نفسانی) و تأثیری روحانی است، باید اقسام نفوس و خواهش‌هایشان را - همراه با علل و اسبابشان - در خاطر آوریم» (همان، ص ۲۷۲). اخوان با استناد به سه «نفس» یا «قوه» در انسان نشان می‌دهند که اینها می‌باید سه متعلق عشقی داشته باشند: شوق نفس نباتی شهوانی به خوراک و بقا (توالد) است؛ نفس غضبی حیوانی شیفته سلطه و سرکردگی است؛ نفس ناطقه سودای علوم و حقایق و فضایل دارد (همان). اخوان با اذعان به این جنبه‌های انسانی، گستره‌ای از گونه‌های عشق را - از نفسانی تا الهی - تحت یک عنوان واحد، مطالعه و بررسی می‌کنند.

جالب اینکه اخوان عشق به فردی دیگر را مطلوب و خواهش نفس ناطقه نمی‌دانند که شاید این گونه از ذهن بگذرد که تنها عشق جسمانی ممکن است. با این همه اگر تمایل نفس ناطقه را به علوم، حقایق و فضایل در نظر بگیریم، احتمالاً اخوان به این جنبه از انس انسانی در چنین زمینه‌ای نگریسته‌اند. آنان در تعریف عشق با ارجاع به مراتب نفس و نیز گنجاندن عشق زناشویی در تعریف خویش نشان می‌دهند انس انسانی در این «اشتیاق شدید به اتحاد» جای می‌گیرد. نمایندگان مکاتب مشاء و اشراق چنین تعریف مثبتی از عشق رمانتیک نداشته‌اند.

ابن سینا بر خلاف سیاق خویش در کتاب الحدود و نیز کتاب التجات، در رساله عشق که متن اصلی او در بررسی‌های این مطالعه تطبیقی است، به نحوی ژرف به تعریف عشق نمی‌پردازد. او در این رساله، تعریف خود را از ماهیت عشق به «استحسان حسن و ملایم» محدود می‌کند (ابن سینا، ۱۳۸۸، ص ۳۷۷). رویکرد ابن سینا با رویکرد اخوان الصفا متفاوت است و نمونه‌های فراوانی را شامل می‌شود که آنها عشق حقیقی نمی‌دانند. شیخ‌الرئیس بر خلاف اخوان، میان عشق به انسان‌های دیگر و طلب و میل به اشیا یا ماهیات دیگر فرق نمی‌نهد. او عشق به انسان‌ها را «طلب صورت زیبا» تعریف می‌کند؛ بنابراین فی نفسه عشق رمانتیک را نیز به شمار می‌آورد (همان، ص ۳۸۶).

هرچند سهروردی در رساله خود، تعریفی دقیق از اصطلاح عشق عرضه نمی‌کند؛ لیکن اشاره دارد که اصطلاح عربی «عشق» به معنای «مهر» در فارسی است و اینکه بر پایه خودشناسی است (سهروردی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۶۸-۲۶۹). او همچنین شرح می‌دهد: «محبت چون به غایت رسد، آن را عشق خوانند و گویند که العشق محبة مفرطة» (همان، ص ۲۸۶). این یکی از تعاریفی است که

اخوان الصفا عرضه کرده‌اند (البته نه تعریف مطلوب آنها) و نیز همان که ابن سینا پذیرفته است و البته نشان از گفته عزیز نسفی در این معنا دارد که پیش تر ذکر آن گذشت؛ بنابراین عشق را می‌توان حالت افراط در محبت یا محدودتر و خاص تر از محبت منظور گرفت؛ زیرا که «همه عشقی محبت باشد؛ اما همه محبتی عشق نباشد».

ملاصدرا آشکارا - تحت تأثیر اخوان الصفا - عشق را «شوق شدید به اتحاد» تعریف می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، ص ۱۷۷)^۱ و آن را به مثابه تعریفی دقیق به «برخی از فیلسوفان» نسبت می‌دهد (همان). تعریف او مانند ابن سینا و بی‌شبهت با اخوان، محبت جنسی یا شهوانی را بیان نمی‌دارد. ملاصدرا همانند ابن سینا عشق را به گونه‌ای گسترده تعریف می‌کند که شامل عشق حیوانات به زادوولد، عشق والدین به فرزندان، عشق رهبران به قدرت، عشق مردم به پیشه و صنعتشان، عشق علما به کسب علم و عشق به خیر و نیکی است (همان، ص ۱۶۵). یادکردی صریح از عشق رمانتیک میان انسان‌ها به طور آشکار، غایب است. ملاصدرا با عبارت «عشق انسانی» بر عشقی اشارت دارد که در وجود انسان پدید می‌آید، نه لزوماً عشق میان انسان‌ها (همان، ص ۱۷۴). او این عشق را به دو قسم «حقیقی» و «مجازی» بخش می‌کند. عشق حقیقی، محبت به خدا، صفات و افعال اوست. همچنین عشق مجازی را به «نفسانی» و «حیوانی» تقسیم می‌کند که اولی در پیوند میان روح عاشق و معشوق ریشه دارد و دومی بر پایه‌ی جاذبه جسمانی است (همان).

۳. علل عشق

یکی از چشمگیرترین جنبه‌های تلقی و برداشت اخوان الصفا از عشق میان انسان‌ها، بحث آنان در باب مبدأ و خاستگاه آن است. این منشأ نه فقط زمینی، بلکه آسمانی و طرح و تدبیر مدبّر جهان است. اخوان میان «علت» و «سبب» عشق تمیز می‌دهند. از نظر ایشان، علت عشق ذاتی نفس آدمی است؛ حال آنکه سبب امری بیرونی است (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، صص ۲۶۹ و ۲۷۲). این طرح به آنها امکان داد تا تأثیر عوامل بیرونی را در ظهور و کمال عشق در نفس انسان اثبات کنند.

اخوان الصفا معتقدند عشق با یک نگاه آغاز می‌شود. این نگاه همچون بذری است که در زمین کاشته می‌شود. نگاه‌ها و توجه بیشتر سبب می‌شود این بذر جوانه بزند؛ چندانکه عاشق آرزومند نزدیک شدن به معشوق می‌شود (همان، ص ۲۷۳). با بالیدن عشق، عاشق در پی خلوت با معشوق است؛ سپس خواهان بوسه و آغوش او و سپس هم‌بستری با او (همان، ص ۲۷۴)؛ گرچه این عشق ابتدایی تنها زمانی رخ می‌دهد که نیروهای بیرونی دخیل باشند. اینها کار کرات آسمانی و وراى اراده و اختیار انسانی است (همان، ص ۲۷۵). اخوان خاستگاه و نیز خواهش‌ها و آرزومندی‌های عشق را بر فراز و نشیب‌ها و دگرگونی‌های کرات در طول سال، موقعیت سیارات در صور فلکی گوناگون و عوامل مشابه حمل می‌کنند (همان)؛^۲ بنابراین عشق میان آدمیان جزئی از طرح و تدبیر الهی است.

۱. جست‌وجوهای کلیدواژه مرتبط در پایگاه‌های اطلاعاتی مبسوط مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)، نشان می‌دهد این تعریف تا پیش از ارائه اخوان الصفا وجود نداشته و متأخران این تعریف را از آنان اقتباس کرده‌اند (ر.ک: «مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)»، تدوین محمدحسین بهرامی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، دیتابیس وبسایت، قم: نرم‌افزار نور، تاریخ دسترسی: ۳۱ مارچ ۲۰۲۱، در:

<https://www.noorsoft.org/fa/Default>.

۲. شاید بتوان به برجسته بودن اندیشه‌ها و احساسات مشابه درباره نجوم در میان نویسندگان شیعه اثناعشری اعتنا کرد؛ برای نمونه ملا محسن فیض کاشانی، محقق پرکار عهد صفوی در گزیده روایات خویش، الوافی می‌نویسد: «وقایع در این عالم کون و فساد بر حسب مقتضیات حرکات کرات آسمانی رخ می‌دهند که تابع خداوند

اخوان الصفا میل جنسی در نفس انسان را سومین علت عشق می‌دانند که حتی این نیز به تأثیر کرات سماوی عمل می‌کند. چنان‌که پیش‌تر گفته شد، در درون انسان نفس نباتی شهوانی، نفس حیوانی غضبناک و نفس ناطقه وجود دارند (همان، ص ۲۷۲). هرگاه نفس نباتی غالب شود، میل شهوانی نیز چیره می‌شود؛ آن‌گاه که نفس حیوانی غلبه کند، میل به سلطه بر دیگران تفوق می‌گیرد و چون نفس ناطقه استیلا یابد، آدمی به علم و فضل می‌گراید (همان). باین حال شرایط به هنگام زادن، انسان‌ها را مستعد تمایلات خاصی می‌کند. آنها که تحت استیلای قمر (ماه) یا زهره و زحل تولد یافته‌اند، به خورد و شرب میل دارند، کسانی در پیکربندی‌ای متفاوت به شهوت و جماع و دیگران به چیرگی و فرماندهی و سایرین به علم و عدل (همان، ص ۲۷۳). لیکن اخوان در رساله‌ای در باب نطفه تأکید می‌کنند که تنها خدا از جزئیات چگونگی تأثیر کرات آسمانی بر انسان آگاه است (همان، ج ۲، ص ۴۱۷-۴۱۸). برکنار از این، روشن است که اخوان الصفا معتقدند عوامل بیرون از اختیار و مهار انسان بر عشق میان انسان‌ها اثر می‌نهد.

ابن‌سینا نیز همچون اخوان به عامل ذاتی مراتب نفس در شمارش و توجیه اسباب عشق استناد می‌کند. او به این امر توجه می‌دهد که خصایص نفس حیوانی در انسان ضروری و حتی ستودنی است؛ تنها آن‌گاه که از حدود تجاوز می‌کنند و به نفس ناطقه آسیب می‌زنند، باید که از آنها دوری کرد. نفس حیوانی و ناطقه هر دو ظرافت و توازن را تحسین می‌کنند؛ مانند طعم‌های ماهرانه ترکیب‌یافته موجود در طعامی نیک طبخ‌شده. باین حال این ویژگی آنها دلایل گوناگون دارد. برای نفس حیوانی، این پدیده‌ای غریزی است؛ لیکن نفس ناطقه در توازن به ویژگی تعادل و وحدت محبوب آسمانی پی می‌برد و اینها با تقرب به ملکوت الهی، حتی نمایان‌تر نیز می‌شوند. هرچه چیزی از الوهیت به دورتر باشد، بی‌توازی و کثرت بیشتر خود را نشان می‌دهد. اگر اشتیاق و میل انسان به معشوقی زیبا صرفاً خواسته نفس حیوانی باشد، ردیلتی بیش نیست؛ لیکن آن‌گاه که میان امیال و خواهش‌های نفس حیوانی و نفس ناطقه، تعادل باشد، ستوده و پسندیده است. نفس ناطقه در آرزوی زیبایی‌ای است که «مؤثر اول و معشوق محض» را فریاد آورد (ابن‌سینا، ۱۳۸۸، ص ۳۸۶)؛ بنابراین ابن‌سینا عشق میان انسان‌ها را مطیع اراده می‌داند. عشق باید تعادل بین قوای حیوانی و عقلانی را حفظ کند. باین حال ابن‌سینا توضیح می‌دهد عشق عقلانی تنها آن‌گاه می‌تواند ناب و محض باشد که نفس حیوانی مهارشده و رام باشد.

آن‌چنان‌که از رساله در حقیقت عشق پیداست، سهروردی کمال‌طلبی را عامل عشق می‌داند. «حُسن» در داستان او دو نام دارد: «جمال» و «کمال». موجودات مادی و روحانی هر دو جویای کمال و در نتیجه حُسن‌اند. دستیابی به حُسن تنها به واسطه عشق میسر است. از روایت او می‌توان دریافت که عشق میان انسان‌ها را ارادی می‌داند: انسان‌ها توانند که با تقویت روح و کمال‌طلبی، خود را از عشق دون‌مرتب انسانی مصون بدارند (سهروردی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۸۴-۲۸۵). شاگرد سهروردی، شهرزوری در تبیین منشأ عشق به علل درونی اشاره می‌کند (شهرزوری، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۶۴۸). از این حیث، تحلیل او هم‌راستا با دیدگاه ابن‌سیناست.

فهم و دریافت اخوان الصفا از علل عشق بر حکمت متعالیه ملاصدرا تأثیرات ژرف می‌نهد. این حکیم به هردو عامل درونی و

هستند» (ملا محسن فیض کاشانی، ۱۴۰۶/ق ۱۹۸۶م). الوافی. تصحیح ضیاء‌الدین حسینی اصفهانی، ۲۶ ج، اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی (ع) العامه، ج ۱، ص ۵۰۸). همچنین ر. ک: محمدباقر بن محمدتقی المجلسی، ۱۴۰۳/ق ۱۹۸۳م). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. تصحیح عبدالزهره علوی، ۱۱۰ ج، بیروت: دار الإحياء التراث العربی و مؤسسه الوفا، الطبع الثالث، ج ۲۶، ص ۱۱۳.

بیرونی عشق می‌اندیشد. او بر خلاف دیدگاه‌های دیگری که در این باب عرضه می‌دارد، ایده تأثیر ستارگان و سیارات را نقد نمی‌کند و تلویحاً بر آن مهر تأیید می‌زند (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، ص ۱۷۶). همچون دیگر اندیشوران مورد بررسی، او نیز از مراتب نفس انسان به مثابه عامل مؤثر در پیدایش و برانگیزش عشق یاد می‌کند. عشق بر دو گونه است: «حقیقی» که مختص الوهیت است و «مجازی». عشق مجازی نیز خود دو قسم می‌شود: «نفسانی» و «حیوانی»؛ اولی هنگامی است که نفس عاشق و مجذوب زیبایی درونی معشوق می‌شود و دومی مسحور فریبندگی‌های ظاهری معشوق (همان، ص ۱۷۴).

۴. داوری‌ها در باب عشق

رساله اخوان الصفا «در ماهیت عشق» جدا از سه همتای دیگر خود است. بر خلاف نمایندگان مکاتب مشاء و اشراق، اخوان ارزیابی مثبتی از محبت انسانی، از جمله عشق رمانتیک دارند. شاید از نگاه تحسّرآمیز بسیاری، آثار ابن‌سینا و سهروردی به مراتب کمتر با این عواطف طبیعی انسانی سازگار باشند. اخوان بر آن‌اند که هدف غایی عشق در انفس انسانی، از اشتیاق مردم به ظرافت و زیبایی و میل به معشوق، بیدار کردن آنان از خواب غفلت و نسیان است. به آنها امکان می‌دهد تا از قلمرو عشق تنّانی و جسمانی به درجات عشق معنوی و عقلانی به الوهیت عروج کنند (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۸۲)؛ بنابراین فلسفه اخوان الصفا به دور از وهن و خوارداشت عشق میان انسان‌ها، آن را گام آماده‌سازی ایشان برای عشق به خالق خویش می‌بیند.

اخوان در پاسخ به ادعاهایی همچون اینکه عشق انسانی افراد عاطل و باطل را که وقت فراوان دارند، به خود مشغول می‌دارد، می‌نویسند: «عشق نفس انسان را از هر همّ و غمی می‌رهاند، جز همّ معشوق. عاشقان پیوسته در اندیشه معشوق غرقه‌اند و قلوبشان در التهاب و سرگشتگی است. ولیکن عشق کار عاطلان نیست؛ چنان‌که آنان که از امور خفی و اسرار لطیف هیچ نمی‌دانند، ادعا می‌کنند. اینان جز آنچه حواسشان ادراک می‌کند، نمی‌شناسند و از فهم آنچه محتاج صفای ذهن، تمییز عالی، تفکر وافر، تحقیق سخت و دقت نظر است، ناتوان‌اند (همان، ص ۲۷۰).

اخوان الصفا قاطعانه آرای کسانی را که عشق انسانی را یک بیماری روحی می‌دانند، رد می‌کنند. از نگاه آنها، دلیل چنین مدعیانی این است که «آنان می‌بینند که بی‌خوابی، تحلیل جسم، گودی دیدگان، تندی نبض و آه مدام بر عاشقان عارض می‌شود؛ همچنان‌که در دیگر امراض رخ می‌دهد» (همان). چنین تشخیص‌هایی نمی‌توانند ماهیت حقیقی عشق را درک کنند. به باور اخوان، عشق موهبتی الهی و عطیه‌ای به آفرینش است که مردمان را به کسب فضایل والا و ترک عادات مضر، متوجه و هدایت می‌کند (همان، ص ۲۷۹). در یادکرد فواید عشق انسانی، اخوان تصریح می‌کنند که هم عشق دنیوی و هم عشق اخروی، ستوده و پسندیده‌اند.

آرای ابن‌سینا تا حدودی در تضاد است. او گرچه گرایش آدمی به افراد زیباروی را تصدیق می‌کند، بلافاصله میان جاذبه عقلانی و آنچه خواسته‌های حیوانی (الشهوات الحيوانیه) می‌نامد، تمییز می‌نهد (ابن‌سینا، ۱۳۸۸، ص ۳۸۷). امیال مبتنی بر طبع مادی یا «حیوانی» به جای عقل، نقصان در نفس آدمی است. «اگر انسان از روی لذت حیوانی بر صورت زیبا عاشق شود، نه فقط سزاوار ملامت، که همچون بدکاران فاسق، سزاوار تشنّیع و تقبیح است» (همان). ابن‌سینا در همین راستا در کتاب قانون در طب خود، از عشق به مثابه یک بیماری که می‌باید درمان شود، بحث می‌کند: «عشق مرض اغواست و علائم آن همچون سودا، آن‌گاه عارض

می‌شود که کسی کاملاً غرق در تصور و خیال باشد و در افکار خویش فرو رفته. ممکن است این شوق وافر مسبب بیماری شود؛ لیکن شاید که دل‌بستگی و شیدایی بیمار مولد مرض باشد (همو، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۱۲).

او همچنین می‌افزاید: «عاشقی را دیده‌ایم که تحلیل جسمانی‌اش چندان شدت داشت که عن‌قریب از دست می‌رفت. به امراض وخیم و مزمن بسیار مبتلا بود و از تب طویل‌المدت رنج می‌برد» (همان). ابن‌سینا حتی برای عشق، درمان‌هایی همانند علاج مالیخولیا تجویز می‌کند (همان، صص ۱۱۳ و ۱۳۷). او عشق انسانی را تنها زمانی شایگان و درخور می‌داند که وجهی الهی داشته باشد؛ چنان‌که می‌نویسد: «آن‌گاه که آدمیان با ملاحظاتی عقلانی بر صورت زیبا عاشق شوند، باید آن را واسطهٔ رفعت و ازدیاد خیر دانست. این بدان سبب است که به تأثیر مؤثر اول و معشوق محض نزدیک می‌شوند و به موجودات متعالی، تشبیه می‌یابند. ظرافت و لطافت بدان‌ها عطا می‌شود؛ لذا جمال صورت انسانی علی‌الدوام قلوب حکما و اهل تهذیب را به خود مشغول دارد (همو، ۱۳۸۸، ص ۳۸۷).

براین اساس ابن‌سینا به مقاربت که آن را مختص نفس حیوانی می‌داند، با بدگمانی و خوارداشت می‌نگرد. گرچه هم‌آغوشی چه بسا اصل و عنصری از نفس ناطقه نیز به شمار آید، مقاربت تنها با هدف عقلانیِ تکثیرِ نوع پسندیده است، نه برای لذت و علی‌التحقیق نه برون از پیوند زناشویی و ازدواج؛ بنابراین واجب است قوهٔ حیوانی را مهار و مطیع کردن تا قوهٔ عقلانی غالب آید (همان، ص ۳۸۸). سهروردی نیز میان عشق حقیقی و میل جنسی، تمایزی ژرف می‌نهد. او در حکایت تمثیلی خود از یوسف صاحب‌جمال می‌نویسد: «عشق آستین حزن گرفت و آهنگ حُسن کرد. چون تنگ درآمد، حُسن را دید خود را با یوسف برآمیخته؛ چنان‌که میان حُسن و یوسف، هیچ فرقی نبود. عشق حزن را بفرمود تا حلقهٔ تواضع بجنابانند. از جناب حُسن، آوازی برآمد که "کیست؟" عشق به زبان حال جواب داد که "چاکر به برت خسته‌جگر بازآمد/ بیچاره به پا رفت، به سر بازآمد". حُسن دست استغنا به سینهٔ طلب عشق باز نهاد» (سهروردی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۷۱).^۱

در داستان سهروردی - همچون آثار دیگر ادبیات اسلامی در نگاه کلی - یوسف تجسم عینی حُسن جسمانی و روحانی است؛^۲ لیکن حُسن به خواهش‌های عشق بی‌اعتناست. سبب هم‌به‌زودی روشن می‌شود. ادامهٔ تمثیل سهروردی محکومیت عشق رمانتیک را از دیدگاه او را آشکار می‌کند. عشق و زلیخا یوسف را در بدو ورود او به مصر ملاقات می‌کنند. سهروردی دیدار نخستین و سپسین زلیخا را با معشوقش مقایسه می‌کند: «زلیخا این ماجرا با عشق بگفت؛ عشق گریبان زلیخا بگرفت و به تماشای یوسف رفتند. یوسف

۱. دربارهٔ استقبال از این داستان در چندین بستر منطقه‌ای، ر.ک:

Thibaut d'Hubert. (2018). "Foundational *Maḥabbat-nāmas*: Jāmī's *Yūsuf u Zulaykhā* in Bengal (ca. 16th-19th AD)" . in *Jāmī in Regional Contexts: The Reception of Abd al-Rahmān Jāmī's Works in the Islamicate World, ca. 9th/14th-15th/20th Century*, ed. Thibaut d'Hubert and Alexandre Papas, Leiden: Brill.

و در همان مجلد:

Ayesha Irani. "Love's New Pavilions: Šāhā Mohāmmad Chagīr's Retelling of *Yūsuf va Zulaykhā* in Early Modern Bengal"; Luther Obrock. "Śrīvara's Kathākautuka: Cosmology, Translation, and the Life of a Text in Sultanate Kashmir"; C. Ryan Perkins. "A Bounty of Gems: *Yūsuf u Zulaykhā* in Pashto".

۲. برای نمونه، ر.ک: روایت مورخ مسلمان و مفسر مشهور قرآن، طبری (م. ۳۱۰ق/۹۲۳م) که یوسف را «زیباتر از هر انسان دیگری» وصف می‌کند و نیز روایتی که از پیامبر اکرم (ص) می‌آورد که ایشان فرمود: «نیمی از زیبایی در جهان به یوسف و مادرش عطا شد» ر.ک:

Tarīkh al-Rusul Wa'l Mulūk. (1987). Trans. William M. Brinner, *The History of al-Ṭabarī: Prophets and Patriarchs*. 39 vols. Albany: State University of New York Press, 2: 148.

را باید خواست که پیش رود. پای دلش به سنگ حسرت درآمد، از دایره صبر به در افتاد؛ زلیخا چون دست ملامت دراز کرد و چادر عافیت بر خود بدرید و به یکبارگی سودایی شد (همان، ص ۲۸۳).

زلیخا که همه خواهش و ناشکیبی است، مطلوب خویش را مردود می‌یابد. باین حال در ادامه داستان، عشق و حُسن به یکدیگر می‌پیوندند و این وصلت آن‌گاه رخ می‌دهد که یعقوب با پسرانش به مصر می‌رسد و همراه با حزن وارد قصر می‌شود: «ناگاه یوسف را دید با زلیخا بر تخت پادشاهی نشسته. به گوشه چشم، اشارت به حزن کرد. چون عشق را بدید در خدمت حُسن، به زانو درآمده و حالی روی بر خاک نهاد. یعقوب با فرزندان موافقت حزن کردند و روی بر زمین نهادند» (همان، ص ۲۸۴).

در این اثر که گمان می‌رود تنها رساله مشهور سهروردی است که در آن به عشق رمانتیک می‌پردازد، او به زبان رمز و مثل، مخاطب را متوجه می‌کند که زلیخا تنها آن‌گاه به یوسف پیوست که خویش را از امیال جسمانی رها کند. دلیل رسوایی عشق این است که وقتی معشوق واقعی (حُسن) در عالم خاکی (شهرستان آدم) تجلی می‌یابد، عشق توانی برای پیوند و اتحاد با او ندارد؛ پس از پای در می‌آید و به گوشه‌ای می‌افتد (همان، ص ۲۸۲). عشق در هجران موجب آشوب و ولوله در مصر می‌شود و «قلندروار خلیع العذار^۱» سرگردان است. «به هر منظری گذری و در هر خوش‌پسری، نظری می‌کرد و از هر گوشه‌ای، جگرگوشه‌ای می‌طلیید؛ هیچ‌کس بر کار او راست نبود» (همان، ص ۲۷۴). تنها «کسی که راه داند»، می‌تواند عشق را از مصیبتش برهاند. علاج کار در سفری نُه مرتبتی به «شارستان جان» نهفته است؛ آنجا که بر دروازه‌اش پیری جوان موکل است و فصاحتی عظیم دارد؛ اما گنگ است و نامش «جاوید خرد» است. شمشیر علم برای رسیدن به این شهر روحانی لازم است. در هر طبقه، عواملی مخلّ و مصدّع سالک را می‌فریبند؛ حال آنکه می‌باید ثابت‌قدم باقی بماند. تنها پس از غلبه بر وسوسه‌هاست که به جهان جان می‌رسد و در چشمه آب حیات ابدی، غسل می‌تواند کردن (ر.ک: همان، ص ۲۷۵-۲۸۱).^۲

شاگرد سهروردی، شهرزوری (م. پس از ۶۸۳ق/ ۱۲۸۴م) آرای استاد خویش را در باب عشق در رسائل الشجرة الالهية فی علوم الحقایق الرّبّانية تبیین می‌کند که همانندی بسیار با آرای ابن سینا دارد (ر.ک: شهرزوری، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۶۲۶-۶۲۹). شهرزوری سه غرض برای پرهیز و ریاضت بر می‌شمرد که سومین آن، تهذیب و تلطیف مطلق قلب است تا روح را برای پذیرش صور عقلی و انوار علوی مهیا سازد (همان، ص ۶۴۵). یکی از آلات نیل به این مقصود، عشق است (همان، ص ۶۴۸). باین حال روشن می‌کند که سخن از عشق رمانتیک نیست؛ بلکه عشقی است که جای در نفس ناطقه دارد. او عشق مجازی را به دو گونه «نفسانی» و «حیوانی» بخش می‌کند. اولی برخاسته از تشابه جوهر جان عاشق و معشوق و اشتیاق عاشق برای برخورداری از اخلاق و منش معشوق است؛ حال آنکه هوس‌ها و امیال حیوانی گونه دوم را بر می‌انگیزد؛ زیرا عاشق در آرزوی زیبایی‌های چهره و اندام معشوق است. این نوع عشق سبب چیرگی نفس حیوانی می‌شود و ابزاری می‌گردد در خدمت گناه و ناپاکی (همان).

ملاصدرا که نماینده مکتب حکمت متعالیه است، گاه با مثبت‌اندیشی اخوان الصفا در باب ارزش عشق رمانتیک هم‌رأی است.

۱. برهنه‌پای

2. Yaḥyā ibn Ḥabash Suhrawardī. (1945). *Opera Metaphysica et Mystica*. ed. Henry Corbin, Istanbul: Maarif Matbaasi.

او با کسانی که چنین عشقی را بیماری می‌دانند، مخالفت می‌کند و منظر اخوان را در خصوص نقش مهمی که عشق از حیث جمال-شناسیک^۱ بر عهده دارد - چنان که در ادامه می‌آید - تأیید می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، صص ۱۷۱، ۱۷۵ و ۱۸۶). باین همه او نیز عباراتی در تناقض با آرای اخوان از ابن‌سینا اخذ و اقتباس کرده است (همن، ص ۱۷۳) و همچون بسیاری دیگر، میان عشق حقیقی و عشق مجازی انسانی تمایز می‌نهد. عشق مجازی همانند بخش‌بندی شهرزوری به نفسانی و حیوانی تقسیم می‌شود. مشابه دیدگاه شهرزوری، عشق نفسانی ناشی از شباهت ماهوی میان نفس عاشق و معشوق است و اعجابی که صفات معشوق بر می‌انگیزد. از دیگر سو جاذبه جسمانی، شهوت و شگفت برآمده از رخسار و بالای معشوق، نشان‌دهنده عشق حیوانی است. به گفته ملاصدرا، این نوع عشق در نفس حسی ریشه دارد و اغلب سبب فسق می‌شود. او عشق حیوانی را محکوم می‌کند و آن را با میل جنسی یکی می‌داند؛ لیکن مادامی که پای انگیزه‌های جسمانی در میان نباشد، عشق نفسانی میان افراد، پاک و مقدس است و آثار مثبت دارد. این به تفسیر ابن‌سینا شباهت دارد؛ با این تفاوت که ملاصدرا برای عشق نفسانی، تنگی و کاستی‌هایی قائل است. آنان که عشق نفسانی را به انسان‌های دیگر ابراز می‌کنند، از نفس حیوانی فراتر رفته‌اند؛ اما هنوز به مرتبه عقل ناب (العقل المجرد) نرسیده‌اند. برای کسانی که بدین مرتبه نایل شده و کمال یافته‌اند، حتی عشق نفسانی میان افراد بشر، دیگر شایسته و پسندیده نیست (همان، ص ۱۷۴).

ملاصدرا یادآور می‌شود که فیلسوفان باستان با یکدیگر اختلاف داشته‌اند؛ برخی عشق را ستوده و بعضی آن را محکوم کرده‌اند. او این اختلاف آرا را به سبب خلط عشق عفیف نفسانی با میل و شهوت حیوانی می‌داند. ظرافت روح و جذب آن به صفاتی همچون خلق و خوی خردمندانه، تعادل و توازن در ظاهر و جاذبه‌های جسمانی، عشق نفسانی را در وجود می‌آورد؛ حال آنکه شهوات بذر گونه دوم را می‌کارند (همان، ص ۱۷۵)؛ بنابراین موضع ملاصدرا با ادراک و برداشت هم اخوان الصفا و هم ابن‌سینا هم‌خوانی دارد. او باینکه کارکردی مثبت برای عشق رمانتیک می‌بیند، تنها آن‌گاه فضیلتش می‌داند که در نفس ناطقه ریشه داشته باشد.

۵. عشق و جمال‌شناسی

جمال‌شناسی وجهی مهم در شرح و بیان اخوان الصفا از آرزومندی عاشق به معشوق است. از نگاه ایشان، زیبایی مستلزم هماهنگی و توازن میان حواس و متعلقات آنهاست؛ برای نمونه رنگ، شکل و نسبت‌های بجای اشیاء، موجب حظ و وجد بینایی می‌شود. حس شنوایی مجذوب صداها و ملودی‌ها می‌شود و آنچه را هماهنگ و موزون بباید، تحسین می‌کند. تمامی حواس مثال‌های مشابهی دارند (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۷۶). اخوان الصفا اختلاف آدمیان در اولویت‌های جمال‌شناسیک ایشان را تشخیص داده‌اند. چه بسا شخصی شیفته غذا، نوشیدنی یا آهنگی باشد که دیگری از آن بیزار است (همان، ص ۲۷۵).

اخوان معتقدند جذابیت‌های جمال‌شناسیک فرم و ظاهر جسمانی معشوق، عاشق را مجذوب می‌کند. این فریبندگی‌ها عاشق را اسیر خود می‌کنند؛ چندان که به گاه جدایی از معشوق، تصویر و چهره و زیبایی آن کس را که مجذوبش کرده، به یاد می‌آورد (همان، ص ۲۸۲-۲۸۳). نمونه عاشقی که مدت‌هاست از معشوق خود جدا افتاده، قدرت این یادکرد را نشان می‌دهد. در طول دوران هجران،

۱. اصطلاح «جمال‌شناسیک» بنا بر رأی دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی در باب اصالت فارسی پسوند «یک» (همچون استعمال آن در واژه «تاریک») و به جای واژه «جمال‌شناختی» به کار رفته است (ر.ک: محمدرضا شفیعی کدکنی، صور خیال در شعر فارسی).

جمال و جلوه معشوق با فزونی سن کاستن می‌گیرد و رنگ می‌بازد. باین حال آن‌گاه که دوباره به هم می‌رسند، عاشق همان زیبایی را در معشوق می‌یابد و آن را - چنان‌که گویی هیچ تغییری روی نداده - به یاد می‌آورد. هنگامی که عاشق پی می‌برد که جاذبه و زیبایی ظاهری هم‌چنان در ذهن باقی است - حال آنکه در معشوق زوال یافته است - از خواب غفلت بیدار می‌شود. او اکنون از جسمانیت به مرتبت روحانیت می‌رسد و میان جسم و روح، تمییز می‌نهد (همان، ص ۲۸۳)؛ بنابراین اخوان الصفا بر آن‌اند که هدف عشق انسانی ارتقای انسانی از انجذاب به محسوسات و جسمانیات به مجردات و روحانیات است. تنها از طریق عشق جسمانی است که حس جمال‌شناسیک نوع بشر او را به سوی هدف متعالی خود هدایت می‌کند. از راه عاشق شدن بر زیبایی فانی فرد دیگری، بسا که عاشق به زیبایی خوب‌گیرد و در نهایت جوهر آن را بشناسد؛ بنابراین اخوان الصفا ارزش ذاتی گیرایی جسمانی و تربیت حس جمال-شناسیک را ادراک و تصدیق می‌کنند؛ زیرا به تعالی و توفیقی می‌انجامد که مردمان را قادر می‌کند زیبایی حقیقی را بازشناسند.

۶. موقفی اساسی در مسیر عشق الهی

اخوان الصفا استدلال می‌کنند که عشق به انسان‌های دیگر به عشق الهی ختم می‌شود (همان، ص ۲۸۴-۲۸۵). از نگاه ایشان، خداوند «معشوق اول است و کل موجودات مشتاق اویند و قصد او دارند. امور جملگی به او باز می‌گردند؛ زیرا به اوست وجود و قوام و بقا و دوام و کمالشان؛ چراکه اوست موجود محض» (همان، ص ۲۸۶). از آنجاکه توجه اخوان الصفا به عشق انسانی در بردارنده مؤلفه‌های رمانتیک آن است، تمایلات جنسی نیز بخشی از این فرایند است. عشق به جاذبه‌های جسمانی، قریحه جمال‌شناسی عاشقان را بر می‌انگیزاند و آنان را به جانب دارنده آسمانی جمال راستین و جاودان هدایت می‌کند.^۱ باین حال اخوان تأکید دارند هم‌چنان‌که نفس نباتی شهوانی آرزوی سلطه ندارد و نفس حیوانی غضبی میل به علم و فضل نمی‌کند، نفس ملکی و فرشته‌خو (النفس الملکیه) نیز به گوشت و خون [و جسمانیات] نمی‌گراید؛ بلکه در پی عروج و تعالی به ملکوت و قلمرو آسمانی است (همان، ص ۲۷۹-۲۸۰). انس انسانی و عشق الهی از آنجاکه برآمده از مراتب گوناگون نفس‌اند، جدا از یکدیگرند. نفس ملکی به عشق باری (تعالی) به جای خلق و عشق آن جهانی به جای این جهانی هدایت می‌کند؛ لذا همانند به نفس کلی افلاک سماوی می‌شود (همان، ص ۲۸۵). عروج به این درجه و ادراک زیبایی حقیقی تنها از طریق تربیت حس جمال‌شناسی میسر است؛ عملی که مستلزم عشق جسمانی است.

این هدف غایی، اساسی و واجب است. اخوان می‌نویسند: «بدان که هستند کسانی که گرفتار عشق انسان دیگری می‌شوند و رنج و هول آن بر ایشان می‌گذرد و از ایشان در می‌آورد، لیکن نفسشان از خواب غفلت بر نمی‌خیزد؛ چندان‌که تسلی و توافق می‌یابند یا که معشوق را فراموش می‌کنند و گرفتار عشق دیگری می‌شوند. چنین جان‌هایی غرق در کوری خود، مست نادانی خودند (همان، ص ۲۸۴).

۱. می‌توان دیدگاه‌های اخوان الصفا را با دیدگاه‌های متأخر ابو‌حامد محمد غزالی (م. ۵۰۵/ق ۱۱۱۱م) مقایسه کرد. این متفکر نامدار در کسر الشهوتین و احیاء علوم الدین خویش معتقد است افزون بر فایده تداوم نوع بشر، میل جنسی انسان به دلیل دیگری نیز شایسته و ارزنده است. از نگاه او، لذت جنسی به انسان، امکان می‌دهد تا خوشی و برخورداری از بهشت و سعادت را از پیش دریابد. ر.ک:

Riyādat al-Nafs wa Kasr al-Shahwatayn Min Iḥyā' Ulūm al-Dīn. ed. Timothy Winter, *On Disciplining the Soul and On Breaking the Two Desires: Books XXII and XXIII of The Revival of the Religious Sciences*. 2nd ed. (Great Shelford, Cambridge: The Islamic Texts Society, 2016): 358.

از نگاه اخوان الصفا، خطر در انس و عشق انسانی نیست؛ بلکه در این است که این عشق عاشقان را از خواب غفلت بیدار نکند و آنان را به جست‌وجوی عشق الهی واندارد.^۱ در این باب، استناد ایشان به بیتی از شاعر عرب مشهور لیکن مجهول‌الحال پیش از اسلام، امرؤالقیس (م. حدود ۵۵۰ م)، است:

تَسَلَّتْ عَمَابَاتُ الرَّجَالِ عَنِ الصَّبَا وَمَا إِن أَرَى عَنْكَ الْغَوَايَةَ تَنْجَلِي (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۸۴).^۲

شاعر دو مرحله از حیات را پهلو به پهلو می‌نهد: نوجوانی و مردانگی. نابخردی معمول‌اوایل جوانی، پله‌ای ضروری در مسیر بلوغ و کمال است و هرگز غریب شمرده نمی‌شود. بر همین نحو، اخوان الصفا اظهار می‌کنند محبت جسمانی به انسانی دیگر در وهله‌ای معین بایسته و مناسب است؛ با این همه باید زمینه‌ساز پرورش عشق الهی باشد.

۷. نقش عشق در پیشرفت جوامع و تمدن‌ها

بسیاری از علمای مسلمان به نقش عشق در جامعه و تمدن اندیشیده‌اند. فارابی (م. ۳۳۹ق/ ۹۵۰م) یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان متقدم اسلامی در بررسی این پرسش میان عشق ارادی و غیرارادی تمییز نهاد.^۳ برای نمونه مادر فرزند خویش را بی هیچ قید و شرط و اراده‌ای دوست می‌دارد؛ زیرا خویشی و نسب در نهاد این عشق است. عشق ارادی از آموزه‌ها، آداب و رسوم و آیین‌های مشترک بر می‌آید و همان چیزی است که مردم و گروه‌ها را متحد می‌کند. فارابی این را «اشتراک در فضیلت» می‌نامد (Mian, 2018, p.400).

اخوان الصفا نیز نقشی برای محبت انسانی در ارتقای جامعه و تمدن می‌دیدند. ایشان بر آن‌اند که شوق و محبت معلمان به شاگردانشان برای آموزش و تهذیب متعلمان، الزامی است. اینها پیش‌شرط‌های تمدن‌های بزرگ هستند. مللی که از چنین احساساتی بی‌بهره‌اند، از یادگیری، هنر و فرهنگ اجتناب می‌کنند (اخوان الصفا، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۷۷). به گفته اخوان، این امر علما را بر می‌انگیزاند تا معارف و مهارت‌هایشان را به دیگران بیاموزند. هنگامی که والدین فرزندان خود را بزرگ کردند، این جوانان به معلمانی نیازمندند تا از ایشان کسب دانش و هنر کنند. شوق و مهر به جوانان برای آموزش فرهنگ و مدنیت به آنها و تکمیل آموزه‌های آنان بایستی است (همان). اخوان معتقدند این نوع محبت برای ملل مشتاق به یادگیری، هنر، ادبیات و ریاضیات، همچون پارس، عراق،

۱. در این خصوص، ر.ک:

al-Sha'ar. "Between Love and Social Aspiration": 27.

۲. نابخردی مردان با نوجوانی پایان می‌یابد؛ لیکن تو را می‌بینم که از فریب و اغوا نجات نیافته‌ای. در خصوص این شعر، ر.ک:

Said Boustany. "Imru' al- Ḳays b. Ḥudjir". in *EI2*.

در برخی دیگر مجموعه‌های شعری، این بیت بدین صورت آمده است:

ولیس فزادی عن هواک بمسلی و ما إن أری عنک الغوایة تنجلی

برای نمونه ر.ک:

Nashwān ibn Sa'īd al-Ḥimyarī. (1999). *Shams Al-Ulūm Wa-Dawā' Kalām Al-Arab Min Al-Kulūm*. ed. Muṭahhar 'Alī Iryānī, Yūsuf Muḥammad 'Abd Allāh, and Ḥusayn ibn 'Abd Allāh 'Amrī, 12 vols, Beirut: Dār al-Fikr al-Mu'āshir, 5: 3187.

۳. در باب فارابی، ر.ک:

Damien Janos. "al-Fārābī". in *EI 3*; Sadeq Sajjadi and Sayyad Javad Tabatabai. "Al-Fārābī". in *Encyclopaedia Islamica*, ed. Wilferd Madelung and Farhad Daftary, Trans. Alexander Khaleeli, Online, Leiden: E.J. Brill.

سوریه و روم معمول است. ملت‌هایی که فاقد این ویژگی‌اند، به قهقرا رفته و عقب مانده‌اند (همان). گویا ضیافت افلاطون بر این اندیشه‌ها اثر نهاده است (Plato, 2013, pp.9-13).

در حالی که ابن‌سینا و سهروردی چنین نگرشی نشان نمی‌دهند، ملاصدرا که سردمدار مکتب حکمت متعالیه است، دو دیدگاه متفاوت را شرح و تبیین می‌کند که اخوان به شدت بر اولی تأثیر دارند: «این عشق که مقصودم از آن جاذبه شدید به جمال سیمایی دل‌افروز و محبت پرشور به کسی است که ظاهری زیبا و ظریف و خصایصی دل‌فریب دارد، در جان مردمان اکثر ملل، موجود و نهاده است. نه عاریتی است و نه غیرعادی؛ لذا عشق اجتناب‌ناپذیر است؛ بخشی است از تدبیر نافع و حکیمانۀ الهی. علی‌التحقیق پسندیده و ستوده است؛ خاصه اگر در میان مردمان بافضیلت به جهت اهداف عالی و برین صورت بنده» (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، ص ۱۷۲).

از این رو ملاصدرا جاذبه جسمانی را به‌ویژه «در میان اهل تقوا و فضیلت به جهت اهداف متعالی» ستودنی می‌داند. او با تکیه بر آرای اخوان، هر چند با نشانیدن عبارت «عشق لطیف» به جای «رغبت و محبت» ایشان می‌نویسد: «در می‌یابیم که این عشق لطیف در اکثر مردمان اقوامی که دانش، هنرهای زیبا، آداب معاشرت و ریاضیات تعلیم می‌بینند، موجود است، همچون پارسیان، عراقی‌ها، سوری‌ها و رومی‌ها» (همان). با گذشت قرن‌ها، ملاصدرا از همان ملل مذکور اخوان الصفا نام می‌برد. او استنتاج می‌کند که در روابط زناشویی، عشق با مقاربه و مراوده به اوج می‌رسد. لیکن در ارتباط استاد و شاگرد، منتج به «تربیت پسران، تعلیم، مدنیت و تهذیب جوانان و آموزش علمی چون نحو، زبان، بلاغت و هندسه، همچنین صنایع خوب، آداب ستودنی، اشعار لطیف موزون و غیره به ایشان می‌شود» (همان). او این‌گونه توضیح می‌دهد: «آن‌گاه که والدین کودکان و نوجوانان را به قدر کفایت تعلیم دادند، آموزش و وظایف ایشان می‌باید توسط معلمان و مربیانی صورت پذیرد که بدیشان با توجه و محبت برخاسته از شفقت و مهربانی می‌نگرند؛ از این رو مشیت الهی در نفس مردان بالغ، شوق و عشق به جوانان و محبت به پسران جوان و صاحب‌جمال نهاده است. این انگیزه‌ای است برای آنان تا ادب در جان شاگردان خویش بنشانند، ایشان را متمدن سازند و نفوس ناقصشان را کمال بخشند... خدای تعالی بیهوده و بی‌دلیل این شوق و عشق را در جان اکثر اهل فضل و علم نهاده است. به یقین سپردن این عشق معنوی در نفوس نجیب و قلوب لطیف... بهره‌ای حکیمانه و غرضی مبرهن دارد... مسلماً وجود این عشق در انسان‌ها از فضایل و صفات ستودنی آنهاست؛ نه از رذایل و بدی‌هایشان. سوگند به جانم، این عشق نفس را از جمله هم و غم دنیایی می‌رهاند، جز یکی؛ تمنای دیدار حسن انسانی که بسیاری از آثار جمال و جلال الهی، خود در آن است» (همان).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر رسالۀ فی ماهیة العشق اخوان الصفا را در کنار رسالاتی با مضمون مشابه از ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا نهاد. دیدگاه مثبت اخوان الصفا به عشق انسانی در ارزیابی آن به مثابه پدیده‌ای طبیعی و غریزی با تأثیرات اجتماعی مفید و نه کاملاً تحت اراده و اختیار انسان، مبرز و ممتاز است.

دیدگاه اخوان با دیدگاه ابن‌سینا که عشق میان انسان‌ها را بیماری و اختلال روانی می‌داند و نیز سهروردی که عشق میان آدمیان را در بهترین حالت، پریشان‌حواسی و کج‌روی می‌بیند، در تضاد حادّ است. در این حین، ارزیابی ملاصدرا بر اساس عناصری از فلسفۀ

اخوان و ابن‌سیناست. او تحت تأثیر و با تشریح نظرات اخوان‌الصفاء، اثرات مثبت تربیتی و اجتماعی عشق میان افراد بشر را بیان می‌کند و درعین حال به تأثیر از ابن‌سینا، عشق میان انسان‌ها را به دو قسم نفسانی و حیوانی جدا می‌کند. همچنین مشابه کلام ابن‌سینا، عشق انسانی را تنها زمانی ارج و اعتبار می‌نهد که به دور از امیال جنسی باشد.

اخوان‌الصفاء انس انسانی از جمله عشق رمانتیک و جسمانی را مشمول تعریفشان از عشق به مثابه «اشتیاق شدید به اتحاد» می‌بینند؛ لکن عشق نزد ابن‌سینا «تحسین خیر و تکریم آنچه در تناسب با نفس است»، معنا می‌دهد. انس انسانی در مجموع و روابط زناشویی به نحو خاص، در باور ابن‌سینا جایگاهی رضایت‌بخش ندارد. سهروردی نیز تعبیری عرضه می‌کند که در آن، عشق میان افراد انسانی هیچ نقش سودمندی ندارد. ملاصدرا از یک سو تعریف اخوان را می‌پذیرد؛ اما از دیگر سو مانند ابن‌سینا، مرتبه عشق میان انسان‌ها را به پایین‌ترین حد فرو می‌کاهد.

اخوان‌الصفاء نتایج مثبت تربیتی و اجتماعی عشق و محبت را می‌ستایند. عشق حس جمال‌شناسیک انسان را هدایت می‌کند و نوع بشر را به جانب عشق الهی سوق می‌دهد؛ نه اینکه حواس را از آن به انحراف بکشاند. وانگهی مردمان را برای دستاوردهای آموزشی، کاری، هنری و تمدنی بر می‌انگیزاند. باآنکه جملگی دیگر فیلسوفان اغلب بر عشق الهی تأکید می‌کنند، اخوان‌الصفاء گرچه مطلقاً وجه الهی را نادیده نمی‌گیرند، بیشترین رساله خود را به عشق میان افراد انسانی منظور می‌دارند.

ویژگی مهم دیگر تلقی اخوان‌الصفاء احتساب عواملی فراتر از اراده و اختیار انسان، لکن نافذ و دخیل در صورت بستن عشق در میان آدمیان است؛ بنابراین عشق جزئی از طرح و تدبیر الهی و متأثر از کرات سماوی است. درمقابل از منظر ابن‌سینا عشق میان افراد، امری کاملاً انسانی و برآمده از سلطه نفس حیوانی است. این پدیده بخشی از نظم کلان کیهانی نیست و روابط زناشویی تنها زمانی پذیرفتنی است که با غرض منطقی بقای نسل و نیز برای آرمان والاتر عشق الهی، ارتباط یابد. تعبیر سهروردی که کمال‌طلبی سبب‌ساز عشق است، این مفهوم را صرفاً به عشق الهی پیوند می‌دهد. عشق میان انسان‌ها موجب پریشیدگی است. ملاصدرا دیگر بار اثر پذیرفتن‌های متعدد را نشان می‌دهد. گویی او نیز همچون اخوان‌الصفاء به نیروی اجرام سماوی اذعان دارد؛ درعین حال چیرگی نفس حیوانی را بسیار مهم می‌داند.

زنده‌یاد دکتر محمد ارکون در مقاله خویش در باب عشق در دایرة‌المعارف اسلام، سه سیر اصلی رشد و پیشرفت را در میان نویسندگان مسلمان عهد کلاسیک - از دیلمی تا لسان‌الدین بن خطیب - تمییز داد: «عشق طبیعی»، «عشق عقلانی» و «عشق الهی» (v. 2 "ishk" Arkoun). تاکنون پژوهش‌ها عمدتاً بر حوزه شایان عشق الهی معطوف بوده‌اند. امید که این مقاله فتح بایی باشد بر مطالعه جنبه‌ها و نمودهای دیگر عشق در سنت اسلامی که ایضاً درخور اعتنا باشد.

منابع

- ابن سینا، ابوعلی الحسین. (۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م). القانون فی الطب. تصحیح محمد امین الضناوی، بیروت: منشورات محمدعلی بیضون، دار الکتب العلمیه.
- ابن سینا، ابوعلی الحسین. (۱۳۸۸). مجموعه رسائل. تصحیح سید محمود طاهری، قم: انتشارات آیت اشراق.
- ابن فارس، ابوالحسین احمد. (۱۳۶۹ق/ ۱۹۵۰م). معجم مقاییس اللغه. قاهره: دار الإحياء الکتب العربیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۹۹۳م). لسان العرب. بیروت: دار الفکر.
- الجوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۹۹ق/ ۱۹۷۹م). الصحاح تاج اللغه وصحاح العربیه. تصحیح احمد عبدالغفور عطار، ۶ج، بیروت: دار العلم الملايين، الطبع الثانی.
- اخوان الصفا. (۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵م). رسائل اخوان الصفا وخیلان الوفا. تصحیح بطرس البستانی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی. (در اصل: چاپ شده در بیروت: دار الصادر، ۱۹۵۷م).
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۷۳). مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تصحیح سید حسین نصر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم.
- شهرزوری، شمس‌الدین محمد بن محمود. (۱۳۸۳ش/ ۲۰۰۴م). رسائل الشجرة الإلهیه فی علوم الحقایق الربانیه. تهران: مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- راهیدی، خلیل بن احمد. (۱۹۸۹). کتاب العین. قم: دار الهجره.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم صدرالدین شیرازی. (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، تصحیح محمدرضا مظفر، بیروت: دار الإحياء التراث العربی، الطبع الثالث.
- نسفی، عزیزالدین. (۱۳۸۰). کتاب الانسان الکامل، تصحیح و مقدمه ماریژان موله، ترجمه مقدمه از دکتر سید ضیاء‌الدین دهشیری، تهران: طهوری.
- Anwar, Etin. (2003). "Ibn Sīnā's Philosophical Theology of Love: A Study of the *Risālah fī al-Ishq*". *Islamic Studies*, 42, 2: 331-345.
- Arkoun, M. (2012). "Ishq" In P. Bearman (ed.), *Encyclopedia of Islam New Edition Online* (EI-2 English). Brill. Available at: https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3623.
- Fackenheim, Emil L. (1945). "A Treatise on Love by Ibn Sina," *Mediaeval Studies* 7: 208-228.
- Hoffman-Ladd, Valerie J. (1992). "Mysticism and Sexuality in Sufi Thought and Life", *Mystics Quarterly*, 18 (3): 82-93.
- Krinitz, Ehud. (2016). "Cyclical Time in the Ismā'īlī Circle of Ikhwān al-ṣafā' (Tenth Century) and in Early Jewish Kabbalists Circles (Thirteenth and Fourteenth Centuries)", *Studia Islamica*, 111(1): 20-108.
- Levy, Donald. (April-June 1979). "The Definition of Love in Plato's Symposium", *Journal of the History of Ideas*, 40, (2): 285-291.
- Meconi, David Vincent. (2009). "Traveling without Moving: Love as Ecstatic Union in Plotinus, Augustine, and Dante," in *Mediterranean Studies* 18: 1-23.

- Mian, Ali Altaf. (2018). "Love in Islamic Philosophy". Chapter 33, in *The Routledge Handbook of Love in Philosophy*, Edited by Adrienne Martin, London: Routledge.
- Miller, Paul Allen. (2013). "Duras and Platonic Love: The Erotics of Substitution". *The Comparatist* 37(1), pp 83-104.
- Plato. (2003). *Symposium*. Translated by Benjamin Jowett and Albert A. Anderson. Millis, MA: Agora Publications.
- Rowson, E.K. (2012). "Al-Rāghib al-Iṣfahānī" in: P. Bearman (ed.). *Encyclopedia of Islam New Edition Online* (EI-2 English). Brill. Available at: https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6188.
- Salamah-Qudsi, Arin Shawkat. (2019). *Sufism and Early Islamic Piety: Personal and Communal Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Al-Sha'ar, Nuha. (2013). "Between Love and Social Aspiration: The Influence of Sufi and Greek Concepts of Love on the Socio-Political Thought of the Ikhwān al-Ṣafā', Miskawayh, and al-Tawhīdī". in *Sources and Approaches Across Disciplines in Near Eastern Studies: Proceedings of the 24th Congress of L'Union Européenne des Arabisants et Islamisants*, Edited by Verena Klemm & Nuha al-Sha'ar. Leuven: Peeters.
- Suhrawardī, Yaḥyā ibn Ḥabash. (1999). *Fī Haqīqat al-Ishq (Mu'nīs al-Ushshāq)*. in *The Philosophical Allegories and Mystical Treatises*, Edited and Translated by Wheeler M. Thackston, On the Reality of Love or The Solace of Lovers. Costa Mesa, California: Mazda Publishers.
- Virani, Shafique N. (2009). "The Dear One of Nasaf: 'Azīz Nasafī's 'Epistle on Love'". *Iran and the Caucasus*, 13(2): 311-317.
- Wafer, Jim. (1997). "Vision and Passion: The Symbolism of Male Love in Islamic Mystical Literature". in *Islamic Homosexualities: Culture, History, and Literature*, edited by Stephen O. Murray and Will Roscoe, New York: New York University Press: 107-131.
- Werthmann, Tanja. (2018). "Spirit to Spirit?: The Imagery of the Kiss in the Zohar and its Possible Sources". *The Harvard Theological Review*, 111. (4): 586-609.